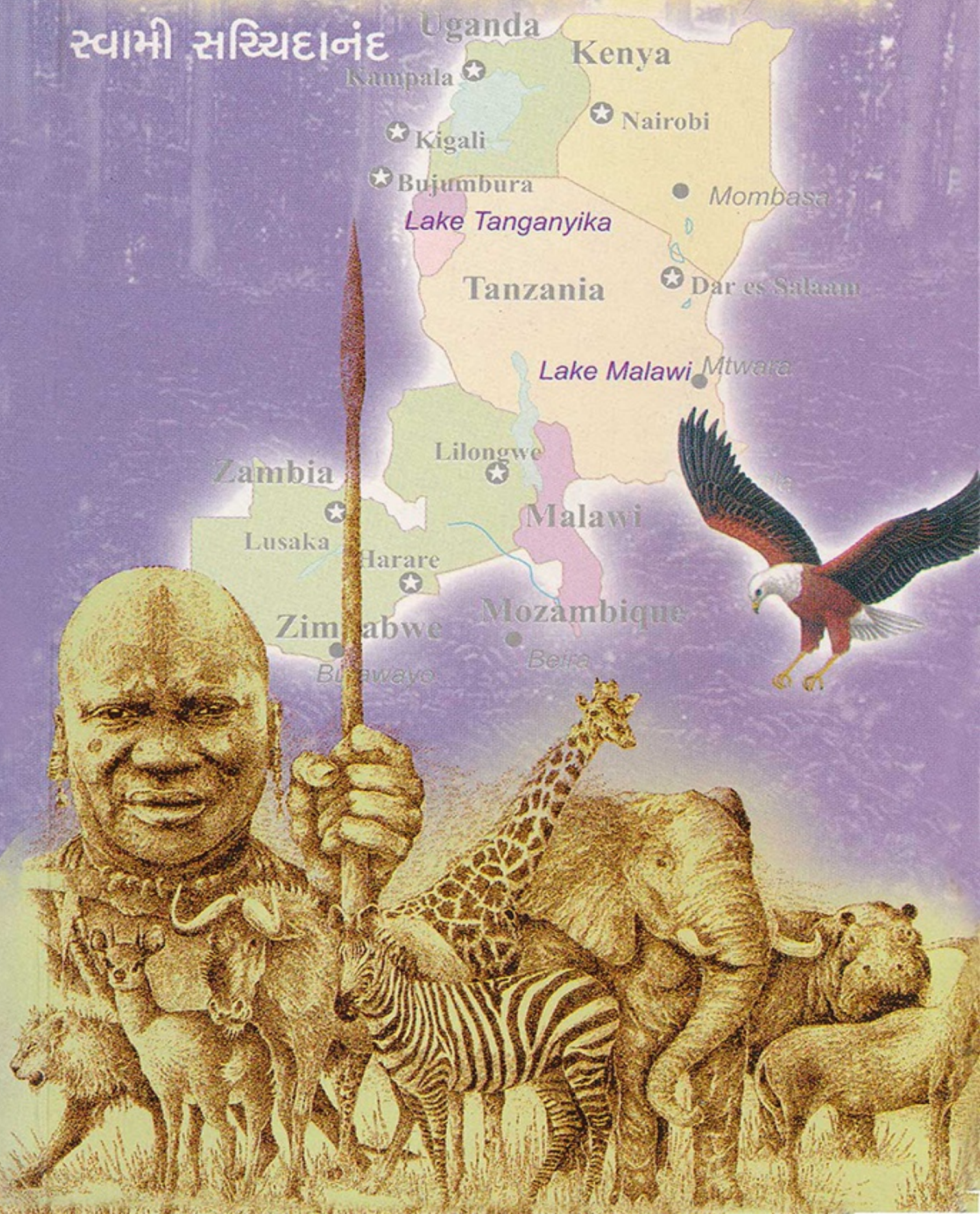

આફ્રિકા-પ્રવાસનાં સંસ્મરણો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

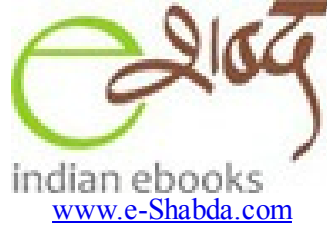

આફ્રિકા-પ્રવાસનાં સંસ્મરણો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Africa-Pravasna Samsmarano
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2004
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-835-8
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

સમર્પણ

જેમણે પૂરેપૂરી કાળજી રાખીને

આ પ્રવાસમાં મારી સેવા કરી તેવાં

બહેનશ્રી મણિબહેન રમણભાઈ પટેલ

તથા

બહેનશ્રી ડાહીબહેન પુરુષોત્તમભાઈ પટેલને

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

મેં પ્રથમ વિદેશયાત્રા ઈ. 1970માં એટલે કે આજથી તેત્રીસ વર્ષ ઉપર કરેલી. મારા ઉપર તેનો સારો પ્રભાવ પડેલો. જોકે તે પૂર્વ આફ્રિકાના યુગાન્ડા-કેન્યાની જ યાત્રા હતી ત્યારે અંગ્રેજો વિદાય થઈ ચૂક્યા હતા અને બન્ને દેશોમાં આઝાદી હતી. અંગ્રેજોની વિદાય પછી પણ તેમનું વહીવટી માળખું એની એ જ રીતે કામ કરતું હતું. તેથી વ્યવસ્થાતંત્ર ઠીકઠીક ચાલી રહ્યું હતું. જોકે અરાજકતા શરૂ થવા લાગી હતી, તોપણ આજની તુલનામાં સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. મને જે સ્ટીમરના અનુભવો થયેલા તે યાદગાર કહેવાય. સતત આઠ દિવસ સુધી સમુદ્રમાં ને સમુદ્રમાં રાતદિવસ આ રીતે પ્રવાસ કરવો એ પણ રોચક હતું. એટલે એ સંબંધી અનુભવો વાચકો આગળ રાખવા ઉચિત લાગ્યા છે. જોકે અમે જ્યારે પ્રવાસ કર્યો ત્યારે સમુદ્ર શાંત હતો તોપણ કોઈ કોઈ વાર સ્ટીમરમાં ભારે હાલકડોલક થતું હતું. હવે તો આ પ્રકારની સ્ટીમરયાત્રા લગભગ બંધ જ થઈ ગઈ છે. તોપણ અનુભવ ખાતર પણ મોકો મળે તો આવી સ્ટીમરમાં સમુદ્રયાત્રા કરવાની હું વાચકોને સલાહ આપું છું. હવે અત્યંત ખર્ચાળ સ્ટીમરોનો પ્રવાસ શ્રીમંતો માટે યોજાય છે, જેમાં સામાન્ય માણસનું ગજું જ નથી હોતું. બીજું મારું માનવું છે કે અનુભવો સામાન્ય માણસો વચ્ચે જ પ્રભાવશાળી થતા હોય છે. જો માણસની સામાન્યતા સ્વીકારાય તો.

મારો હેતુ ધાર્મિક પ્રવચનોનો હતો. કંપાલા, જંજા તથા નૈરોબીમાં એક એક મહિનો પ્રવચન થયાં હતાં. આ આખી યાત્રાનું આયોજન દંતાલીના શ્રી રમણભાઈ મગનભાઈ પટેલ તથા શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલે કરેલું હતું. આવવા-જવાના ખર્ચની સાથે ત્યાં હરવાફરવાની જવાબદારી પણ તેમણે જ વહન કરેલી. બન્ને ભાઈઓનાં ધર્મપત્નીઓ, સૌ. મણિબહેન તથા સૌ. ડાહીબહેન ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં અને ઉદાર સ્વભાવનાં હોવાથી મને કશી જ તકલીફ પડવા દીધી ન હતી. આ પરિવારનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. બીજા ઘણા સ્વજનો સંપર્કમાં આવ્યા હતા જેમનો ઉલ્લેખ મેં જે તે સ્થળે કર્યો જ છે. આ બધાના સાથસહકારથી આ યાત્રા કરી શકાઈ.

ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકામાં આપણાં બહુ માણસો ન હતાં. એટલે બધા ધર્મપુરુષો આફ્રિકા તરફ જ જતા હતા. મોટા ભાગે બધા નાણાં પ્રાપ્ત કરવા તથા શિષ્યો મેળવવા અર્થાત્ સંપ્રદાય વધારવા જતા હતા. મારો આ બન્નેમાંથી એકે હેતુ ન હતો, તોપણ મેં જોયું કે લોકો આડંબરથી વધુ પ્રભાવિત થાય છે અને આડંબરને વધુ પૂજે છે. ખાસ કરીને ચમત્કારિક પુરુષો પ્રત્યે લોકો વધુ આકર્ષાય છે. એટલે ચમત્કારિક પુરુષો, તાંત્રિકો, જ્યોતિષીઓ અને કર્મકાંડીઓ માટે કમાણી જ કમાણી થઈ શકે છે. કોઈ માણસ ભલેને કમાણી કરે તેમાં કશો વાંધો ન હોય પણ કેટલીક વાર તો આ તાંત્રિકો કે જ્યોતિષીઓ એવી અંધશ્રદ્ધા અને સાથે સાથે લોકોને ગેરમાર્ગે પણ ચઢાવે છે કે તે સહન ન કરી શકાય.

એક જ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થશે. એક બહેનને બાળક ન થાય. ઘણા ઉપાયો કર્યા. પણ વ્યર્થ. પછી એક તાંત્રિક મળ્યો. તેણે કહ્યું કે તમારું ગુપ્તાંગ અપવિત્ર થયેલું છે. અર્થાત્ તમે કોઈ અન્ય પુરુષ સાથે સંબંધ બાંધેલો હતો, તેથી તે અપવિત્ર થઈ ગયું છે. પેલી સ્ત્રીએ હા પાડીને સ્વીકાર કર્યો. બસ, આ કારણે તમને સંતાન થતું નથી. પેલી બહેને તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તથા જે કાંઈ વિધિ કરવી પડે તે વિધિ કરવા કાકલૂદી કરી, તો પેલા તાંત્રિકે કહ્યું કે કોઈ પવિત્ર પુરુષ પાસે તમારું તે અંગ પવિત્ર કરાવવું પડશે. અને અંતે તે પવિત્ર પુરુષ તે પોતે જ થઈ ગયો. આગળની વાત કહેવા જેવી નથી.

હૃદય કકળી ઊઠે કે શું ધર્મ અને અંધશ્રદ્ધાનો આટલો અને આવો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે? હા, થાય છે. આવા લોકો પણ પૂજાય છે. ભલે થોડો સમય તો થોડો સમય પણ પૂજાય છે. મને લાગે છે કે આ બધાનું મૂળ શાપ અને આશીર્વાદની સતત સંભળાવવામાં આવતી કથાઓ છે. તેનાથી લોકોને કેવી રીતે દૂર રાખી શકાય, એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે. મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યો છે, કાંઈક પરિણામ પણ મળ્યાં છે, પણ એ તો રાઈ બરાબર. આ બધાથી ત્રાસીને તદ્દન નાસ્તિક થઈ જનારા લોકો પણ આ રીતે નહિ તો બીજી રીતે આવા અનર્થો કરતા હોય છે. પાળ તોડીને મનમુખી વર્તન કરવા તરફ વળી જવાથી એક અનર્થમાંથી તો છૂટે છે પણ તેનાથી મોટા મોટા અનર્થો સામૂહિકરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી બેસે છે. મારો પ્રયત્ન બન્ને છોડાઓથી મુક્ત કરાવીને તેમને સાચી શ્રદ્ધામાં સ્થિર કરવાનો રહ્યો છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસની સાથે સાથે મેં ઝાંબિયાના પ્રવાસનાં સંસ્મરણો પણ આમાં જોડ્યાં છે. આ બધું કશા જ ટાંચણ ટિપ્પણ કે આધાર વિના માત્ર સ્મરણશક્તિથી જ લખાયું છે. એટલે તેમાં ભૂલો રહેવી સ્વાભાવિક છે.

ઝાંબિયાનો પ્રથમ પ્રવાસ બહેન શ્રી શાંતાબહેનના દ્વારા કરી શકાયો હતો. શાંતાબહેન પ્રત્યે ખૂબ જ ભાવ-માન હોવા છતાં બીજી વારના પ્રવાસમાં મેં જોયું કે ઘણા લોકોની સાથે તેઓ પણ શ્રી બાલયોગીજીના પંથમાં જોડાઈ ગયાં હતાં. મને આ ગમ્યું ન હતું. મને લાગ્યા કરે કે મારા પ્રયત્નો—પ્રવચનો નકામાં ગયાં છે. હું તો લોકોને વાડાબંધીથી મુક્ત રહેવા પ્રબોધું છું. આ વાડાબંધીથી કેટકેટલા અનર્થો થઈ રહ્યા છે, તે વાત સમજાવું છું. પણ હું જેના ત્યાં મહિનો મહિનો ઊતર્યો છું તે પોતે જ વાડાબંધીમાં પડે અને બીજાને ખેંચી લઈ જાય તે દુઃખનો વિષય જ કહેવાય. પણ હોય હવે, હિન્દુ પ્રજા જ વાડાબંધી વિના ન રહી શકનારી બની ગઈ છે. આવું મન મનાવીને હું તેમના ત્યાં જ ઊતર્યો. પણ જ્યારે તેમણે ઘરમાંના બધા મહાપુરુષો અને અવતારો વગેરેના ફોટા કાઢી નાખ્યા ત્યારે તે મારે માટે અસહ્ય થઈ ગયું. મેં તત્કાળ ગૃહત્યાગ કરી દીધો. એક વાર તો મને લાગ્યું કે મારે આ પ્રસંગ ન લખવો જોઈએ. પણ પછી એમ પણ થયું કે લોકોને ભાન તો થવું જોઈએ કે વાડાવાળા, માણસોને કેવા સંકુચિત બનાવે છે કે જે ચિત્રો વગેરેની વર્ષોથી પૂજા-શ્રદ્ધા કરતાં રહ્યાં તેનો તિરસ્કાર કરતાં વાર નથી કરતાં, જોકે આવાં ચિત્રો કઢાવીને પોતાનું ચિત્ર ગોઠવી દેનારાની દશા પણ આવી જ થાય છે. ચંચળ મનોવૃત્તિવાળાં સમય આવે કોઈ બીજો વાડો મળે તો આ ચિત્ર તથા વાડાને છોડીને બીજામાં પુરાઈ જતાં હોય છે.

આવી રીતે વાડા અને ભગવાનો બદલ બદલ કરનારાં કશું જ પામતાં નથી હોતાં. તે વિશ્વસનીય ન કહેવાય. આટલો બોધ લોકો સ્વીકારે અને વાડામુક્ત થઈ જાય તો હિન્દુપ્રજા વિભાજનના દૂષણથી મુક્ત થઈ જાય. ખરી જરૂર છે ગુરુપ્રથાથી મુક્ત થવાની. પરમેશ્વર પોતે જ સદ્ગુરુ છે. તેના ઉપર સાચી શ્રદ્ધા રાખનારને અનેક સ્થળે ભટકવું પડતું નથી. ગુરુપ્રથાથી વારંવાર મંત્રો બદલવા, વારંવાર ગુરુઓ બદલવા અને વારંવાર વાડાઓ બદલવાની પ્રવૃત્તિ વધી છે, જે માણસને અસ્થિર અને ચંચળ બનાવે છે.

આફ્રિકાના પ્રવાસમાં મૂળ નિવાસીઓનો સંપર્ક ઓછો થાય છે. બહુ બહુ તો ઘરકામ કરનારા કર્મચારીઓ સાથે નહિ જેવું મળવાનું થાય. ખ્રિસ્તીઓ જેમ દૂર દૂર જંગલોમાં તેમની વચ્ચે રહીને તેમનાં કામ કરે છે તેવું આપણે નથી કરી શકતા. આપણી બ્લ્યૂ પ્રિન્ટ જ તેવી નથી. આપણા પોતાના જ ભાઈઓના ત્યાં ઉતારો કરીને આપણા જ માણસોને કથા-પ્રવચન સંભળાવવામાં આપણે ઇતિકૃત્ય થઈ જઈએ છીએ. કારણ કે આપણો ધર્મ પ્રસારક્ષમ નથી. આપણે અંદર અંદર જ ભળી શકતા નથી તો બીજામાં તો ક્યાંથી ભળી શકીએ? જે ભળતા નથી કે ભેળવતા નથી તે આપોઆપ સંકુચિત થઈને ઘટવા લાગે છે. આપણી સ્થિતિ કાંઈક આવી જ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આલેખાયેલા પ્રસંગો તો વિચારોનું માત્ર માધ્યમ જ છે. ઘટનાને માધ્યમ બનાવીને મેં મારા વિચારો—ચિંતન રજૂ કર્યું છે. આશા છે કે વાચકોને તેમાંથી કાંઈક વૈચારિક ભાથું પ્રાપ્ત થશે. મારું ધ્યેય વાડાથી મુક્ત, અંધશ્રદ્ધાથી મુક્ત, સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત લોકો સાચા ધાર્મિક બને તેટલું જ રહ્યું છે. જો હું મારા ધ્યેયમાં થોડોક પણ સફળ રહીશ તો મારી જાતને ધન્ય માનીશ.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ આ પુસ્તકની પણ જોડણી વગેરે સુધારી છે એટલે તેમનો આભાર.

ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહે બનતી તત્પરતાથી આ પુસ્તકને છાપીને લોકો સમક્ષ મૂક્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો પણ અંતઃકરણથી આભાર.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

પેટલાદ—દંતાલી-388450

ગુજરાત. ફોન: (02697) 252480

1. સ્ટીમરમાં

દંતાલીમાં આશ્રમ બન્યાને એક વર્ષ થયું હતું. માત્ર બે જ રૂમો બન્યા હતા, જે મારી આવશ્યકતા માટે પર્યાપ્ત હતા. લોકો કહે છે તેમ હું ઠરીઠામ થયો હતો. સતત યાયાવર માણસ અંતે તો થાકતો જ હોય છે. અંતે તે કોઈ જગ્યાએ ઠરીઠામ થવાનું સ્થાન શોધતો હોય છે. સતત ભ્રમણશીલ અને સતત સ્થિર થયેલો એમ બન્ને માણસો જીવનથી કંટાળતા હોય છે. સતત ભ્રમણમાં કોઈ મહત્ત્વનું સ્થાયી કાર્ય નથી થઈ શકતું. તો બીજી તરફ સતત સ્થિર થયેલાને કદાચ કૂપમંડૂકતાની વૃત્તિ ઘેરી વળે છે.

આશ્રમમાં હું એકલો જ રહેતો હતો અને કાશીની માફક અહીં પણ મારી જાતે જ દાળ-રોટી બનાવીને એક સમય જમી લેતો હતો. સાંજે ગામમાંથી થોડાક વૃદ્ધ માણસો બેસવા આવે. એક-બે કલાક બધા બેસે અને ધર્મચર્ચા થાય. પ્રત્યેક સ્થળે ખાસ કરીને નિવૃત્ત વૃદ્ધોને સમય પસાર કરવાનો મોટો પ્રશ્ન રહેતો હોય છે. મંદિર—આશ્રમો કે પછી ચોરે-ચોટે બેસીને તેઓ સમય પસાર કરતા હોય છે. જેવું સ્થાન અને જેવાં માણસો તેવી ચર્ચા થતી હોય છે. જેમાં ગામની ખટપટો પણ ખરી અને ધર્મ તથા અધ્યાત્મની ચર્ચા પણ ખરી. ચર્ચાનો વિષય અને સ્તર તો મુખ્ય માણસના ઉપર આધારિત છે.

મારે ત્યાં સારા-સારા વૃદ્ધો આવતા જેમાં મને દંતાલી લાવવાની ભૂમિકા ભજવનાર સ્વ. વાઘજીભાઈ મરઘાભાઈ પટેલ પણ ખરા. એક દિવસ તેઓ બોલ્યા કે “સ્વામીજી, પૂર્વઆફ્રિકા જઈ આવો, મારો દીકરો ત્યાં છે, તે તમને બોલાવે છે.” મને તેમની વાત ગમી અને પાસપોર્ટ તૈયાર થયો. બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. તે સમય હતો ઈ.સ. 1970નો. મારે સ્ટીમરમાં પૂર્વઆફ્રિકા જવાનું હતું ત્યારે વિમાનોનું પ્રચલન ઓછું હતું. સૌની વિદાય લઈને મુંબઈ પહોંચ્યો. અહીંથી શ્રી જયંતીભાઈ સોની પણ મારી સાથે જોડાયા. ઇમિગ્રેશનની બધી વિધિ પતાવીને અમે તો સ્ટીમર ઉપર પહોંચી ગયા.

વિદેશયાત્રાની આ પહેલી શરૂઆત હતી. ત્યારે મારી ઉંમર 38 વર્ષની હતી. હું પંચકેશ રાખતો અર્થાત્ માથામાં લાંબા વાળ અને ભરાવદાર દાઢી રાખતો. અત્યારે પહેરું છું તેવો લાંબો ચોંગો ન પહેરતો પણ નીચે કટિવસ્ત્ર અને ઉપર ચાદર ઓઢતો. ટોપી ન પહેરતો. મેં જીવનમાં કદી અંદરથી તો શું બહારથી પણ સ્ટીમર જોઈ ન હતી. એવો કોઈ પ્રસંગ જ પડ્યો ન હતો. “સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા” આમ તો સામાન્ય જ સ્ટીમર હતી તોપણ મારા માટે તો કુતૂહલનો વિષય બની ગઈ હતી. જિજ્ઞાસા અને શોધવૃત્તિ સાથેનું પ્રથમ દર્શન અવનવા ભાવો પેદા કરે જ છે. અમે બધાં પ્રવાસીઓ કેક ઉપર ઊભાં ઊભાં સ્નેહીજનોની હાથ હલાવી હલાવીને વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. સમય થઈ ગયો પણ સ્ટીમર ઊપડતી ન હતી. હમણાં ઊપડશે—હમણાં ઊપડશે તેમ કરતાં કરતાં બે કલાક નીકળી ગયા. બધાં કંટાળ્યાં, પણ થાય શું. અમે સમુદ્રમાં હતાં અને સ્નેહીઓ થોડે જ દૂર બંદરના પ્લેટફોર્મ ઉપર હતાં. આવવાના સમયે લોકો આવે નહિ અને વિદાય થવાના સમયે વિદાય ન થાય તો વ્યગ્રતા અને કંટાળો આવે.

પશ્ચિમમાં બધું સમયસર થાય છે. આપણે સમયથી પર છીએ. એટલે એકાદ કલાકના વિલંબને વિલંબ ગણતા જ નથી. અંતે અમારી હરિયાણાએ વ્હિસલ મારી અને તેણે બહુ જ ડગુડગુ ચાલવા માંડ્યું. સૌને હાશકારો થયો. હાશ! ચાલો હવે હરિયાણા ચાલી ખરી. ગતિ બહુ જ મંદ હતી એટલે લાંબો સમય સુધી સ્નેહીજનો સામે સૌ હાથ હલાવતા રહ્યાં. મારે તો કોઈ સ્નેહી હતું જ નહિ, કે હાથ હલાવે કે આંખમાંથી પડતાં આંસુઓને રૂમાલથી વારંવાર લૂછે. તોપણ સૌનું દૃશ્ય મને પ્રભાવિત તો કરતું જ હતું. કેટલાંક લોકો આવી વિદાયથી રડતાં હતાં. ખાસ કરીને સ્ત્રી-વર્ગનું તો કહેવું જ શું? સ્ત્રીઓ અત્યંત લાગણીશીલ હોય છે. તેમને રડતાં વાર નહિ, હસતાં વાર નહિ. લાગણી દ્રવિત હોય છે. એટલે વારંવાર દ્રવી ઊઠે. બુદ્ધિમાં કઠોરતા રહે છે. તેમાં પણ લાગણીહીન બુદ્ધિ તો પથ્થર જ કહેવાય. એટલે તો કવિઓ આવા હૃદયને પથ્થરનું હૃદય કહેતા હશે. આવું લાગણીહીન પથ્થરહૃદય જેને મળે તે જીવનભર સંબંધીઓને કચરતો જ રહેતો હોય છે. જીવન તો લાગણીઓથી મુલાયમ થતું હોય છે. લાગણીહીનતા તો પથ્થર કરતાં પણ વધારે ચોટ પહોંચાડતી હોય છે.

અંતે અમે સૌની નજરથી દૂર થયા, અને પોતપોતાની બર્થ ઉપર જવા લાગ્યા. અમે બન્ને સામાન્ય બર્થના પ્રવાસી હતા. રેલવેની માફક હરિયાણામાં પણ વર્ગો હતા. સૌથી વધુ પૈસાવાળો વર્ગ છેક ઉપર કેબિનમાં હતો. અમે છેક નીચેથી થોડા ઉપર ટુ ટાયર જેવી બર્થ વ્યવસ્થામાં હતા. એરટાઈટ નાની નાની લંબગોળ કાચની બારીઓથી સમુદ્રનાં જળ સિવાય કશું દેખાતું ન હતું. જ્યારે છેક ઉપર કેક ઉપર

જઈએ તો બધું દૂર દૂર સુધીનું દેખાય, પણ તે માત્ર પાણી જ પાણી હોય. અમારામાંનાં ઘણાંનાં હૈયાં ભારે હતાં, સ્નેહીઓની વિદાય તેમને હચમચાવી રહી હતી. કેટલાક મારી માફક નવા નવા જ પહેલી વાર વિદેશયાત્રા કરી રહ્યા હતા. શું થશે, શું થશે-ની ભવિષ્યની ચિંતા તેમને કોરી ખાતી હશે. તો કેટલાક વારંવાર આવી યાત્રા કરી ચૂકેલા હતા, તેમને તો ક્યારે જમવાનો બેલ વાગે તેની ઉતાવળ હતી. પ્રથમ અનુભવ અને સતત અનુભવમાં આ ફરક હતો. અંતે સૌને જમવા બોલાવ્યા. અમે બન્ને સામાન્ય વર્ગના પ્રવાસી હતા, પણ અમારું જમવાનું પ્રથમ વર્ગનું હતું. ત્યારે આવી વ્યવસ્થા થઈ શકતી હતી.

અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે પ્રથમ વર્ગમાં શાકાહારી ભોજન જમનારા અમે બે જ હતા. રસોઈયા મહારાજ સૌરાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણ હતા અને બહુ જ મળતાવડા તથા ભલા માણસ હતા. આઠેઆઠ દિવસ તેમણે રોજ નવી નવી મીઠાઈની વાનગીઓ તથા નવાં નવાં સ્વાદિષ્ટ ફરસાણો બનાવ્યાં હતાં. આજે પહેલો દિવસ હતો એટલે કંસાર બન્યો હતો. જોઈએ એટલું ચોખ્ખું ઘી પીરસશે, બસ લીલાલહેર થઈ ગઈ સમજો. હું વર્ષોથી ફોતરાંવાળી મગની દાળ અને રોટલી-રોટલો ખાતો રહ્યો હતો, એટલે આ બાદશાહી ભોજન પ્રત્યે બહુ રુચિ ન થઈ, પણ જ્યંતીભાઈ તો બરાબર કસ કાઢતા હતા. જેણે આહાર વધારવો હોય તેણે વીંશી-લોજમાં જમવું. તમારા મન ઉપર સતત દબાણ રહેશે કે “પૈસા ભર્યા છે. વસૂલ કરો.” પેલા રસોઈયા મહારાજે મને કાનમાં કહ્યું કે આ ભાઈ ત્રણ-ચાર દિવસમાં ખાતા બંધ થઈ જશે. મારો વરસોનો અનુભવ છે. આ તો સ્ટીમર છે. હમણાં ઓકાવીને બધું બહાર કાઢી નખાવશે. થયું પણ તેવું જ. ત્રીજા જ દિવસે જ્યંતીભાઈને ઊલટીઓ થવા માંડી. પછી છોક સુધી તે જમી શક્યા નહિ. મારા ઉપર ઈશ્વરની કૃપા હતી કે છોક સુધી હું એકધારું જમી શક્યો.

25-11-03

*

2. સ્ટીમરમાંથી પ્રવાસીનો સમુદ્રમાં ફૂટકો

‘હરિયાણા’ અરબી સમુદ્રની છાતી ચીરતી સડસડાટ સીધી ધસી રહી હતી. અમારો સૌનો મોટો પ્રશ્ન સમય કાઢવાનો હતો. ઘણા લોકો પત્તાની રમત રમીને તો કેટલાક ડેક ઉપર આંટા મારીને સમય પસાર કરતા હતા. હું પણ બે’ક વાર ડેક ઉપર જતો અને બેસતો. જોવાનું તો કશું હતું જ નહિ. ચારે તરફ પાણી જ પાણી, બાકી કશું દેખાય નહિ. ત્યારે તો ટી.વી. પણ ન હતાં. અને રેડિયો-તરંગો કાં તો પહોંચે નહિ, કાં પછી ખારી હવાના કારણે સાધનો બગડી જાય. હજી ગોળ ચકરડાંવાળાં ટેપેરકર્ડરોનો પણ સામાન્ય જનતા સુધી પ્રચાર થયો ન હતો. એટલે થોડુંક ઈશ્વરસ્મરણ અને બાકીનું ઉપરનીચે આવવું-જવું. જયંતીભાઈ પથારીવશ થઈ ગયા હતા. જોકે અત્યારે સમુદ્ર શાંત હતો. તોપણ ખાસા હિલોળા આવતા હતા. અનુભવી લોકોનું કહેવું છે કે અમુક મહિનાઓમાં સમુદ્ર જ્યારે તોફાની થતો હોય છે, ત્યારે તો સ્ટીમરોમાં ચલાતું પણ નથી. બેલ્ટ ન બાંધ્યો હોય તો માણસ પથારીમાંથી પણ ફેંકાઈ જાય. ઉપરનાં બિસ્ત્રા-પોટલાં પણ પડી જાય. સમુદ્રની ભયંકરતા અને ઘૂઘવાટથી ઘણા લોકો ગભરાઈ જાય.

ચારસો-પાંચસો વર્ષ પહેલાં કશી સગવડ વિનાનાં દેશી સઢવાળાં જહાજો લઈને ભારત શોધવા નીકળેલો વાસ્કો-દ-ગામા અને કોલંબસની યાદ આવી. નવ નવ મહિના સુધી ગામા હિન્દ મહાસાગરમાં આમથી તેમ રખડતો રહ્યો. તેનું મનોબળ કેવું અને કેટલું હશે? મહાન લક્ષ્ય જ વ્યક્તિને મહાન બનાવે છે. ભારતને જેટલો સમુદ્ર મળ્યો છે, તેના પ્રમાણમાં તેની પાસે સમુદ્રગાથાઓ નથી. કારણ ભારતની ઊંચી પ્રજા પાસે કોઈ સમુદ્રી લક્ષ્ય જ ન હતું. ઊલટાનું સમુદ્રયાત્રા ઉપર પ્રતિબંધ હતો. લોકોને અડધો રોટલો ખાઈને જીવન જીવી જવાનો અતિ સંતોષવાળો ઉપદેશ અપાતો હતો. મહત્ત્વાકાંક્ષા કે મહાલક્ષ્ય ન હોવાથી સમુદ્રી પરાક્રમો ખાસ થયાં નહિ.

એક વાર ફરતો ફરતો હું છોક નીચે તળિયે ગયો. વિશાળકાય ડીઝલ એન્જિન ત્યાં ધડાકા લઈ રહ્યું હતું. ‘હરિયાણા’નું આ શક્તિ-કેન્દ્ર હતું. હચમચાવી નાખે તેવું સેંકડો ટન વજનવાળું એન્જિન એકધારું ધમધમાટી બોલાવી રહ્યું હતું. તેની સાથે જોડાયેલી સાફ્ટીન અને તેની સાથે જોડાયેલો રાક્ષસી પંખો જોરજોરથી તીવ્ર ગતિમાં પાણીમાં ફરી રહેતો હતો. તેનાથી હરિયાણા આગળ ને આગળ ધસી રહી હતી. પણ પાછળ એકધારો ફીણફીણવાળો વિસોટો છોડતી જતી હતી. આજની સ્ટીમરો આગળ તો હરિયાણા બચ્યું જ કહેવાય. તોપણ મારા માટે તો ત્યારે અજાયબી જ હતી. આ જોઈને બે વિચારધારા પ્રગટતી હતી. એક તો હજી આનાથી પણ મોટી, તેનાથી પણ મોટી, મોટી જ મોટી સ્ટીમરો કેમ બનાવવી તેવી અને બીજી હતી, “આથી શું? અંતે તો એક દિવસ મરી જ જવાનું છે ને! બધું અહીંનું અહીં રહી જશે, આત્માનું કલ્યાણ કરી લો ને?!” આપણે બીજી વિચારધારા લઈને ચાલ્યા અને પશ્ચિમવાળા પહેલી વિચારધારા લઈને ચાલ્યા. તેમણે આ લોકને મહત્ત્વ આપ્યું. આપણે પરલોકને મહત્ત્વ આપ્યું. એટલે બન્નેનાં પરિણામો જુદાં જુદાં આવ્યાં.

ડેક ઉપર સૌનું ધ્યાન ખેંચનાર એક બહેન હતી. ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષની આ બહેન દિવસમાં પાંચ પોશાક બદલીને સૌનું ધ્યાન ખેંચાય તેવી રીતે ડેક ઉપર ફરતી. સૌંદર્ય અને શણગાર જ્યારે પ્રદર્શન અને લલચાવવા માટે ઉતાવળાં થાય ત્યારે તે પોતે છીછરાં થઈને અશાંતિ અને વૈકારિક અરાજકતા ઊભી કરે. પછી તો ડેક ઉપરના લોકો પેલી બહેનને ટીકીટીકીને જોયા કરે. કોઈ સીટી વગાડે, કોઈ પરસ્પરમાં તાળીઓ લે અને વ્યંગ કરે. પેલી બહેનને આ બધું ગમતું હોય તેવું લાગે. તેને નવા નવા પોશાક પહેરવાનો પાનો ચઢે. ચાલો, લોકોને મનોરંજન સાથે સમય પસાર કરવાનું એક નિમિત્ત તો મળ્યું.

છેડતીઓમાં માત્ર પુરુષોને જ દોષી માનવા ઠીક નથી. મોટા ભાગે સ્ત્રીઓની હાવ-ભાવ અને પ્રદર્શનવૃત્તિ હલકા પુરુષોને છેડતી કરવા માટે આમંત્રણ આપતાં હોય છે. અંગ્રેજીમાં જેને “બોડી લેંગ્વેજ” કહેવાય છે તે શારીરિક હાવભાવથી પણ વાતચીત થતી હોય છે. અત્યંત કામી પુરુષ પણ ઓચિંતાનો કોઈ સ્ત્રીને જઈને વળગી પડતો નથી. સ્ત્રી પોતે હાવભાવ અને બોડી લેંગ્વેજ દ્વારા તેને પ્રેરણા આપે છે. છેડતી માટે આમંત્રણ આપે છે, એક વૈકારિક વાતાવરણનું નિર્માણ કરે છે. અને પછી પોતે જ પરિણામ ભોગવે છે. એટલે ભદ્રપુરુષ અને ભદ્ર સન્નારીનો મહિમા ગવાય છે. ભદ્રપુરુષ વાતાવરણને જેટલો પ્રભાવિત કરે છે તેથી ઘણું વધારે ભદ્રમહિલા વાતાવરણને વધુ શુદ્ધ કરતી હોય છે. અને હા, અભદ્ર પુરુષ કરતાં, અભદ્ર મહિલા વધુ ઝડપથી વાતાવરણને દૂષિત કરતી હોય છે. ડેક ઉપર કાંઈક આવું જ વાતાવરણ થવા માંડ્યું હતું. ઈમાનવાળાંનાં ઈમાન ચલિત કરવાં તે પણ પાપ જ છે. પણ શું થાય? જો તમારે સમૂહમાં રહેવાનું જ હોય

તો ન ગમતાં દશ્યો અને ન ગમતા શબ્દો સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવી જ પડે. નહિ તો પછી ભાગી છૂટે, પણ ભાગી ભાગીને ક્યાં જશે?

એક દિવસ ‘હરિયાણા’માં હાહાકાર મચી ગયો. સૌરાષ્ટ્રના એક પ્રવાસીએ સમુદ્રમાં કૂદકો મારીને આત્મહત્યા કરી લીધી હતી. ઉછાળા મારતા સમુદ્રમાં તે ક્યાંય અલોપ થઈ ગયો. શાર્ક અને બીજી માછલીઓએ તેને ખોરાક બનાવી લીધો હશે. ઓહો!! કેટલો કરુણ અંજામ!! પણ તેણે આવી રીતે આત્મહત્યા કેમ કરી? આખી ‘હરિયાણા’માં ચર્ચાની ચકડોળ ફરવા લાગી.

“તે આફ્રિકાથી ભારત ગયો હતો, બહુ દેવું થઈ ગયું હતું. ભારતમાં સગાંસંબંધીઓએ કશો આવકાર ન આપ્યો, તેને આઘાત લાગ્યો, સમૃદ્ધિના દિવસોમાં જેમને મન મૂકીને પૈસો આપ્યો હતો તે જ સગાંઓએ પડતી દશામાં જાકારો આપી દીધો. લાગણીઓનો આઘાત વજાઘાત હોય છે. તે પાછો આફ્રિકા જવા નીકળી પડ્યો હતો. પણ અહીં તો લેણદારોની ઉઘરાણીનો વિકરાળ પ્રશ્ન હતો. શું કરવું? તે બરાબર જમતો ન હતો. કોઈની સાથે બરાબર વાત પણ કરતો નહિ. તેની સ્થિતિ તેને હજારો ટનનું દબાણ આપી રહી હતી. વાત કરવાની કોઈ જગ્યા ન હતી, આશ્વાસનનું કોઈ સ્થાન ન હતું. અંતે તેણે જીવન ટૂંકાવી લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને અમલમાં મૂકી દીધો. કેપ્ટને વિહસલ વગાડી મરનારને માન આપ્યું. અમે બધા ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયા. “અરેરે... બિચારો...””

25-11-03

*

૩. ‘હરિયાણા’ સ્ટીમરમાં પ્રવચન

‘હરિયાણા’માં થોડાક મુસ્લિમ ભાઈઓ પણ પ્રવાસ કરતા હતા. તેઓ રોજ દિવસમાં કેટલીયે વાર સાથે મળીને એક જગ્યાએ નમાજ પઢતા. સામાન્ય વસ્ત્ર પાથરીને લાઈનસર ઊભા રહીને તેઓ કશા ઘોંઘાટ વિના ચુપચાપ નમાજ પઢતા. તેમનાં સફેદ વસ્ત્રો અને દાઢીવાળા ચહેરા બધા કરતાં જુદા જ તરી આવતા. હું તેમને ઘણી વાર જોતો રહી જતો. મને થતું કે આપણે હિન્દુઓ આવી એકતાથી, ઘોંઘાટ વિના એકસાથે ધ્યાન-ભજન કેમ કરતા નથી? ‘હરિયાણા’માં અમે આઠ દિવસ ગાળ્યા, પણ એકે વાર પાંચસો હિન્દુ પ્રવાસીઓએ આ રીતે પ્રાર્થના કરી નહિ. આપણી આવી એકતાની બ્લૂપ્રિન્ટ જ નથી. ત્યારે આતંકવાદ હતો જ નહિ, તેમાં પણ આતંકવાદની સાથે ‘ઇસ્લામ’ શબ્દ જોડાયેલો ન હતો, તોપણ આ મુસ્લિમ ભાઈઓ સૌથી અલગ અલગ રહેતા. તેઓ સૌમાં પૂરેપૂરા ભળી શકતા નહિ. લોકો પણ તેમનાથી દૂર રહેતા.

મને થતું કે ધર્મો એકબીજાથી એકબીજાને દૂર કેમ કરતા હશે? પછી ખ્યાલ આવ્યો કે કેટલાક ધર્મો જાણતાં-અજાણતાં આવું ઘડતર કરી દેતા હોય છે. જેમ કે એક મુસલમાનને નેકી-ટેકીની વાતો તો કહેવામાં આવે છે, પણ તેથી પણ વધુ ભાર દઈને બૂતપરસ્તીનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. જાણે કે મૂર્તિપૂજા એ મહા પાપ જ બની ગયું લાગે છે. કટ્ટર રીતે ઘડાયેલો માણસ બૂતપરસ્તીના પ્રત્યે તીવ્ર ઘૃણા કરતો થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. આવી જ રીતે કટ્ટર એકેશ્વરવાદની પ્રસ્થાપનાથી, દેવવાદ, અવતારવાદ વગેરે અનેકેશ્વરવાદ પ્રત્યે પણ આવી જ ઘૃણા થઈ જાય. ઘૃણા વિના નિષેધ કરાવવો કઠિન થઈ જાય, એટલે નિષિદ્ધ તત્ત્વોથી દૂર રહેવા કે રાખવા વારંવાર આ વસ્તુઓ પ્રત્યે તીવ્ર ઘૃણા કરાવવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. આ કુફૂ છે અને કુફૂ મહાપાપ છે. વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. આવા કુફૂથી લોકોને છોડાવવાં એ પુણ્યનું કાર્ય છે અને પ્રત્યેક મોમીનનું કર્તવ્ય છે. એટલે મહમદ ગઝનવીથી માંડીને નેકી-ટેકીવાળા ઔરંગઝેબ અને બામિયાનની વિશ્વપ્રસિદ્ધ બુદ્ધપ્રતિમાઓને તોપોથી તોડનારા તાલીબાનો વગેરે અનેક યુસ્ત લોકોએ મૂર્તિઓને તોડવાનાં કાર્યો કર્યા છે. મંદિરોમાં પેસીને કોઈ ચોરી કરી જાય તેના પ્રત્યે તેટલી ઘૃણા નથી થતી જેટલી કોઈ ધાર્મિક હેતુ માટે મંદિરો અને મૂર્તિઓને તોડી નાખે તેથી થાય છે. જે ઘૃણાથી યુસ્ત લોકોએ મૂર્તિઓ તોડી છે તે લોકોએ સામેથી પણ ઘૃણા જ મેળવી છે. કદાચ આ યુસ્ત નમાજીઓ આવા જ યુસ્ત ધાર્મિક હશે. તેથી તે લોકોમાં ભળી શકતા નહિ હોય.

હિન્દુઓના પક્ષે, મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિનો અસ્વીકાર બન્ને છે. ઘણા મૂર્તિપૂજકો છે તો કેટલાય પંથો મૂર્તિનો અસ્વીકાર કરનારા પણ છે. તેમ છતાં અસ્વીકાર કરનારા મૂર્તિપૂજાને મહાપાપ નથી માનતા કે તેમનો નાશ કરવાનું ઉપદેશતા નથી. કદાચ આવાં કારણોથી તે અસહિષ્ણુ નથી થઈ જતા. બહુબહુ તો મૂર્તિપૂજાને તે બાળકોની રમત માને છે. પ્રૌઢતા તો નિરાકાર પૂજામાં માને છે.

બીજી તરફ દેવવાદ કે અવતારવાદને પણ માનનારા—ન માનનારા છે પણ તેથી પરસ્પરમાં તીવ્ર ઘૃણા થઈ જતી નથી. જેને જે અનુકૂળ હોય તે માની શકે છે. કદાચ આ હિન્દુદર્શનની વિશાળતા છે. તેથી તે સૌને માની શકે છે, સૌને પૂજી શકે છે, કદાચ કોઈનો વિરોધ હોય તોપણ તે માત્ર વૈચારિક જ હોય, આચારિક કે ભયંકર તોડફોડ કરનારો ન હોય. વિશ્વને આવી વિશાળતા તરફ વાળવું જોઈએ. પેલી સંકુચિતતા અને કટ્ટરતાથી તો વિશ્વ ધાર્મિક દાવાનળનું રૂપ લઈ રહ્યું છે.

એક દિવસ ‘હરિયાણા’ના કેપ્ટન તરફથી મને પ્રવચન માટે આમંત્રણ મળ્યું. વાત એમ બની: ‘હરિયાણા’માં થોડાક શીખ પ્રવાસીઓ પણ પ્રવાસ કરતા હતા. ઉપર ગુરુનાનકદેવજી કેક ઉપર હું જ્યારે જ્યારે જતો ત્યારે કોઈ ને કોઈ મારી સાથે બેસીને ચર્ચા કરતું. તેમાં એકબે શીખભાઈઓ પણ ખરા. યોગાનુયોગ એક દિવસ ગુરુનાનકદેવજીનો કોઈ પ્રસંગ આવ્યો. ભારત સરકારનો પ્રયત્ન હતો કે બધા ધર્મોના ધાર્મિક પ્રસંગોને સૌ હળીમળીને ઊજવે. સરકાર તેને પ્રોત્સાહિત કરતી. એટલે કદાચ કેપ્ટને મને આમંત્રણ આપ્યું હશે. હું ગયો. એક મોટી જગ્યાએ સભા રાખી હતી. લગભગ આખી સ્ટીમરનાં ભાવિકો આવ્યાં હતાં. પેલા મુસ્લિમ પ્રવાસીઓ ન આવ્યા. તેઓ ઉપરથી બંધું જોતા રહ્યા અને સાંભળતા રહ્યા. ઘણાને કદાચ ખબર નહિ હોય પણ ગુરુનાનકદેવજીની સાથે એક મુસ્લિમભાઈ જીવનભર સાથે રહીને સેવા કરતો રહ્યો હતો. તેનું નામ મરદાના હતું. એટલું જ નહિ ગુરુગ્રંથસાહેબનાં પદોમાં કેટલાય મુસ્લિમ કવિભક્તોનાં પણ પદો સ્વીકારાયાં છે, જેનો અખંડ પાઠ આજે પણ શીખો કરે છે. આમ જોઈએ તો તેમાં પાયામાંથી જ એકતાનાં તત્ત્વો રાખ્યાં છે. ગુરુનાનક દેવે

પેલા મરદાનાને એમ ન કહ્યું કે પહેલાં શીખ થા, પછી મારી સાથે સેવા કરવા રહેજે. મરદાના જીવનભર પોતાનો ધર્મ પાળતો રહ્યો, ગુરુજીને કશો વિરોધ ન હતો. મેં પણ પ્રવચન કર્યું. સૌ પ્રભાવિત થયા, આ પછી બધા પ્રવાસીઓ મને આત્મીયતાથી જોવા લાગ્યા. હું વિચાર કરું છું કે આવા ઉત્સવો ન હોય તો આવો આનંદ પણ ન હોય. પેલા મુસ્લિમ ભાઈઓ છેવટ સુધી દૂર જ ખરા. હા, સાંભળતા રહ્યા. અંતે કડાપ્રસાદ વહેંચાયો. સૌ ધન્ય ધન્ય થઈ ગયા.

દિવસ-રાત જરાય થાક ખાધા વિના ‘હરિયાણા’ દોડતી રહી. હવે લોકો કંટાળ્યા હતા. ચારે તરફ દરિયો જ દરિયો, બાકી કશું જોવાનું ન મળે. આમ જુઓ તો અહીં પૂરેપૂરું સુખ હતું. ખાવા-પીવાની તો મજા જ હતી. તેમ છતાં કંટાળો કેમ આવતો હશે! કારણ સ્પષ્ટ હતું, માણસ એકધારું એકાકી જીવન જીવીને કંટાળી જતો હોય છે. તેને નવીનતા જોઈએ છે. મને વિચાર આવ્યો કે મોક્ષમાં પણ કશી નવીનતા વિનાનું એકધારું જ જીવન હોય છે. લોકો તેને પરમસુખ કે અનન્ત-અખંડ સુખ કહે છે. પણ તે કેમ બની શકે? અમે પાંચ-છ દિવસમાં જ કંટાળી ગયા છીએ. કોઈ કોઈ વાર એકાદ સ્ટીમર આવતીજતી દેખાય તો બધા તેને જોવા ડેક ઉપર આવી જાય છે. હાશ, કાંઈક જોવાનું મળ્યું.—તેવો આનંદ થાય છે. તો પછી મોક્ષમાં અનન્તકાળ સુધી કશું જ જોવા વિના માત્ર એકાકી રહીને માણસ કંટાળ્યા વિના રહેતો હશે? કાંઈક ગડબડ થતી લાગે છે.

આજે આઠમો દિવસ હતો, લોકોને ઉત્સુકતા હતી કે આજ જરૂર કિનારે પહોંચવાના છીએ. સૌકોઈ પોતપોતાનો સામાન ઠીક કરી રહ્યા હતા. લોકો વારંવાર ડેક ઉપર ચઢીને દૂર દૂર સુધી કિનારો જોવા આંખો તાણી રહ્યા હતા, પણ પાણી સિવાય કશું દેખાતું ન હતું. એવામાં ‘હરિયાણા’ના કેપ્ટને જોરથી વ્હીસલ મારી. સૌ ચમક્યા. જોયું તો દૂર દૂર તદ્દન આછો પાતળો ભૂભાગ દેખાતો હતો. લ્યો, આવી ગયા, પહોંચી ગયા. સૌ કોઈ આનંદવિભોર થઈ ગયા. ધીરે ધીરે પેલો ભૂભાગ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો. લીલોતરીથી રમણીય આ પૂર્વઆફ્રિકાનો કાંઠો હતો. બપોરના બાર વાગી ચૂક્યા હતા, મોમ્બાસાના બંદરે અમારી સ્ટીમર ‘હરિયાણા’એ લંગર નાખી દીધું હતું. બસ હવે ઊતરવાની તાલાવેલી હતી. સૌને લેવા આવનારા દૂર ઊભા ઊભા હાથ હલાવી રહ્યા હતા. ઘણીબધી વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. કોઈને ચેપી રોગ તો નથી ને? તપાસ થઈ. જરાક શંકા પડે તો આઠ-દશ દિવસ હોસ્પિટલમાં મોકલી દે. દરિયાપારથી કોઈ સંક્રામક રોગ લઈને તો નથી આવ્યું ને? અંગ્રેજોએ કરેલી આ વ્યવસ્થા હતી. ઈશ્વરનો આભાર કે એવું કોઈ ન નીકળ્યું. ઘણી વાર તો પૂરી સ્ટીમરને અછૂત માની લેવામાં આવે, અને તેને ક્વોરન્ટાઈનમાં દિવસો સુધી નાખી દે. અમે નીચે ઊતરવા માંડ્યા. દેશ બદલાઈ ગયો હતો. માણસો પણ બદલાઈ ગયા હતા. પૂરા પ્લેટફોર્મ ઉપર કાળા જ કાળા માણસો દેખાતા હતા. આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. આઠઆઠ દિવસના શ્રમથી થાકેલા અને કંટાળેલા અમે સૌ પોતપોતાનાં સ્વજનોને ભેટીને પરમસુખનો આનંદ માણી રહ્યા હતા. મને લેવા માટે શ્રી વાઘજીભાઈના દીકરા પુરુષોત્તમભાઈ આવ્યા હતા. અમે એકબીજાને જોયા ન હતા, પણ વસ્ત્રોથી મને ઓળખવામાં જરાય અડચણ ન પડી. ખરેખર આ યાત્રાનો પૂરો યશ પુરુષોત્તમ અને રમણભાઈને જ હતો, એમ કહો કે બન્નેની પત્નીઓ ડાહીબહેન અને મણિબહેનને હતો.

‘હરિયાણા’માંથી અમે તો ચાલ્યા સીધા પટેલ સમાજના મકાનમાં. પટેલોએ અહીં સરસ મજાનું પટેલ સમાજનું મકાન બનાવ્યું હતું. આવતા-જતા લોકો માટે ઊતરવાનું બહુ ઉપયોગી સ્થાન હતું. પટેલ હોય અને પટેલ સમાજ ન હોય તેવું ભાગ્યે જ બને. અમારે આજે જ રાત્રે ટ્રેનથી નૈરોબી જવાનું ગોઠવાયેલું હતું, એટલે ઊડતી નજરે મોમ્બાસા જોઈ લેવા પ્રયત્ન કર્યો.

26-11-03

4. મોમ્બાસાથી નૈરોબી થઈ કમ્પાલા

મોમ્બાસા બંદરને ઈ.સ. 1553માં પોર્ટુગીઝોએ વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. પંદરમી-સોળમી શતાબ્દી પોર્ટુગીઝોની હતી. અનેક સમુદ્રવીરો નાનાં-મોટાં નાવો લઈને દરિયો ડહોળી રહ્યા હતા અને યોગ્ય સ્થળે થાણાં સ્થાપી રહ્યા હતા. જોકે તેમનાય પહેલાં અહીં આરબો પહોંચી ગયા હતા. ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ બન્ને પ્રસારશીલ ધર્મો છે. જ્યાં જાય ત્યાં પહેલું કામ પોતાના ધર્મનો પ્રસાર કરવાનું કરે. વળી ધર્મો પણ એવા કે બધાને ભેળવી શકાય. આપણો બૌદ્ધ ધર્મ પણ આવો પ્રસારક્ષમ હતો. હિન્દુ-જૈન-પારસી વગેરે ધર્મો પ્રસારક્ષમ નથી. એટલે તે નાના થતા જાય છે. આરબો પૂર્વઆફ્રિકાના કિનારે મોમ્બાસા પહોંચ્યા અને આગળ વધતા ગયા. છેક જંજીબાર સુધી તે વિસ્તર્યા, પણ તેમનો પ્રભાવ સમુદ્રકિનારા સુધી જ રહ્યો. અંદરના ભાગમાં તે આગળ ન વધ્યા. વધી શકાય તેવું જ ન હતું. ત્યારે અહીંના લોકો વસ્ર વિનાના રહેતા, ક્યાંય રસ્તા નહિ. જંગલોમાં, જંગલી પ્રાણીઓની સાથે. થોડીક ઊંચી કક્ષાનું જીવન જીવતા આરબો પ્રવાસી પ્રજા રહી છે, તેમણે અનેક સમુદ્રવીરો ઉત્પન્ન કર્યા છે. એટલું જ નહિ, સેનાપતિઓ પણ તેટલા જ પેદા કર્યા છે. નવી નવી ભૂમિ જીતવી અને તેને ઇસ્લામના રંગે રંગી દેવી આ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રહી છે. ઇસ્લામમાં અલ્લાહ અને પયગંબરનો આદેશ મુખ્ય પ્રેરકબળ છે. અલ્લાહે અને પયગંબરે જે કહ્યું છે તેને દલીલ વિના આંખ મીંચીને સ્વીકારી લેવું અને તે પ્રમાણે જીવન જીવવું. અહીં આરબો આવ્યા તો ખરા, પણ તેમની પાછળ પાછળ ગોરી પ્રજા આવી. તે તેની આગળ ટકી ન શક્યા. કારણ કે આરબો પાસે ગોરીપ્રજા જેટલી વિજ્ઞાનવિદ્યા અને મુત્સદ્દીગીરી ન હતી. પણ તેમણે ધર્મનો તો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો જ. પેલા દિગંબર આફ્રિકનો તેમના સંપર્કમાં આવ્યા અને પરિવર્તન પામ્યા. આરબો ખાસ કરીને મુસ્લિમોનો એક બીજો પક્ષ પણ છે કે તેઓ ગમે તે દેશની ગમે તે જાતિની સ્ત્રીઓને સ્વીકારી શકે છે. તેમના દ્વારા બાળકો પેદા કરી શકે છે, જે તેમની વફાદાર પ્રજા થઈ શકે છે. જે પ્રસારક્ષમ ધર્મો નથી તે આવું નથી કરી શકતા, તેથી જ તો તેઓ ઘટી રહ્યા છે. આફ્રિકાના કિનારે કિનારે દૂર દૂર સુધી મુસ્લિમ- પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. હા, હિન્દુપ્રભાવ જોવા નહિ મળે. આજે ઉત્તરઆફ્રિકાનાં કેટલાંય રાજ્યો સ્પષ્ટ રીતે મુસ્લિમ પ્રભાવમાં છે. મધ્ય અને છેક દક્ષિણઆફ્રિકા સુધી આ પ્રભાવ ફેલાયેલો છે. હિન્દુઓ લગભગ બધે જ વસે છે, પણ રોટી અને બેટીવ્યવહારની કઠોરતાને કારણે વ્યાપાર સિવાય બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં તેમનો પ્રભાવ નથી. જો હિન્દુ ધર્મ પ્રસારક્ષમ હોત તો આફ્રિકામાં મુસ્લિમોની માફક કેટલાંય રાજ્યો હિન્દુ પ્રભાવમાં આવી ગયાં હોત. હા, તેના માટે જરૂરી છે, રોટી-બેટી વ્યવહારની વિશાળતા, ઉદારતા.

અમે સાંજે મોમ્બાસા જોવા નીકળી પડ્યા. અહીં એક સુંદર હિન્દુ મંદિર છે. હિન્દુઓ હોય અને મંદિર ન હોય તેવું બને નહિ, જોકે આપણે પોતે આપણાં મંદિરોનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. કારણ કે આપણે યોદ્ધાકોમ નથી. સારું રાજ્ય હોય અને સારો રાજા હોય તો મંદિર બાંધવા દે અને તેની છત્રછાયામાં તે રક્ષિત રહે. અહીંની આઝાદી પહેલાં અહીં અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું. જેણે બધા ધર્મોને પોતપોતાના ધર્મો પાળવાની તથા ધર્મસ્થાનો બાંધવાની છૂટ આપી હતી. બધા નિર્ભય હતા. મોમ્બાસા ઉપર સ્પષ્ટ રીતે મુસ્લિમ પ્રભાવ હતો. ચારે તરફ આંટો મારીને અમે પાછા પટેલ સમાજના મકાનમાં આવ્યા અને રેલવે સ્ટેશને જવા વિદાય થયા. મોમ્બાસાથી નૈરોબી ત્રણસો માઈલ દૂર છે. મોમ્બાસા બંદર છે તો નૈરોબી રાજધાની છે. અંગ્રેજોએ જ્યાં જ્યાં રાજ્ય કર્યું ત્યાં પહેલાં વાહનવ્યવહાર માટે ટ્રેન અને રોડ બનાવ્યા. જેથી સરળતાથી પૂરા દેશનું નિયંત્રણ કરી શકાય, સાથે સાથે વિકાસ પણ કરી શકાય. આ રેલવે બાંધવા માટે ભારતથી મજૂરો લાવવામાં આવેલા. કેટલાય મજૂરોને સિંહો ખાઈ ગયા. તો કેટલાય બ્લેકવોટરના રોગમાં મરી ગયા. બેચાર અંગ્રેજો ચોપડી ભણેલો માણસ પણ અહીં રેલવે માસ્તર કે ક્લાર્ક થઈ શકતો. ચરોતરનો પહેલો ફાલ આ રેલવે નિમિત્તે અહીં આવ્યો.

મારા માટે રેલવેમાં ઉપરના ક્લાસની ટિકિટ લીધી હતી. અમારા ખાનામાં અમે ચાર જ માણસો હતા. ત્રણ ત્યાંના દેશી ભાઈઓ જે કોઈ ઓફિસરો હતા અને એક હું. રમણભાઈને મારી ચિંતા થતી હતી કે મને કોઈ તકલીફ તો નહિ પડે ને. હવે અહીં અંગ્રેજો નથી, તે તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેમની બાંધેલી રેલવે છે. અમે અમારી પથારી ઠીક કરીને સૂવાની તૈયારી કરીએ છીએ ત્યાં મારી પથારીમાંથી એક નાનું જીવડું નીકળ્યું. સામેવાળા ભાઈએ ફટ દઈને થપાટ મારીને તેને પતાવી દીધું. મને ન ગમ્યું. હું આવી રીતે જીવડાને મારી ન શકું. બહુ બહુ તો પકડીને બહાર નાખી દઉં. સૌ સૌના સંસ્કાર છે ને? પેલા લોકોને તેમ કરવામાં કશું પાપ દેખાતું નથી. આપણને તો ચારે તરફ

પાપ જ પાપ દેખાય છે. અંતે અમારી ટ્રેન ઊપડી. રાત્રી હોવાથી બહાર કશું દેખાતું ન હતું, એટલે અમે તો સૂઈ ગયા. મને કશી તકલીફ ન પડી. વહેલાં ઊઠીને અજવાળાની રાહ જોતો હું પ્રભુસ્મરણ કરવા લાગ્યો. પેલા ત્રણે તો હજી નસકોરાં બોલાવતા હતા. ધીરે ધીરે ઉષાદેવીની પધરામણી થવા લાગી અને ચારે તરફની વનરાજી દેખાવા લાગી. કુદરતે હજાર હાથે અહીં વનસૌંદર્ય મૂક્યું છે. ભૂમિ ખૂબ ઉર્વરા છે. વરસાદ લગભગ રોજ થાય છે. ચારે તરફ વનરાજી જ વનરાજી છે. બસ, જોયા જ કરીએ. હવે તો પ્રાણીઓ પણ દેખાવા લાગ્યાં છે. જુદાં જુદાં હરણો ચરી રહ્યાં છે. ચારે તરફ ચરવાનું પુષ્કળ ઘાસ છે. ઘાસાહારી પ્રાણીઓ અલમસ્ત શરીરવાળાં દેખાય છે. પણ સુખ કદી દુઃખ વિનાનું હોતું નથી. અહીં હિંસક પ્રાણીઓ પણ ઘણાં છે. આ હરણાંઓનો તેઓ શિકાર કરે છે. એ જ તેમનો આહાર છે. એક ઘાસ ખાય છે તો બીજું તેમનું માંસ ખાય છે. ક્યારે કયું હિંસક જાનવર ઓચિંતાનો ઝપાટો બોલાવશે તે કહી શકાય નહિ. એટલે ભયની સાથે હરણાં જીવન જીવી રહ્યાં છે.

અંતે અમે નૈરોબીના સ્ટેશને પહોંચી ગયા. નૈરોબી રાજધાની છે અને અત્યારે શ્રી જોમો કેન્યાટા પ્રમુખ છે. માણસ ડાહ્યો, શાણો અને મુત્સદ્દી છે. અંગ્રેજોથી આઝાદી મેળવવામાં જોમોની ભારે તપસ્યા હતી. કહે છે કે હંટરો મારી મારીને તેમનાં પગનાં તળિયાં તોડી નાખ્યાં હતાં, પણ એ જ શાણા જોમોએ આઝાદી પછી તરત જ અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી કરી કેન્યાની સુરક્ષાની જવાબદારી અંગ્રેજોને સોંપી દીધી. એટલું જ નહિ મહત્ત્વની જગ્યાએ અંગ્રેજોને ચાલુ રાખ્યા. એ જેથી કેન્યા સારો વિકાસ કરી રહ્યું છે. કેન્યાની તુલનામાં પૂર્વ આફ્રિકાના બીજા બે દેશો યુગાન્ડા અને ટાંઝાનિયા પાછળ છે.

અમે નૈરોબીમાં દંતાલીના જ શ્રી ચંદુભાઈ માધાભાઈના ત્યાં રહેવા ગયા. તેમનાં ધર્મપત્નીએ અમને આવકાર્યા. ન્હાઈધોઈને જમ્યા અને આરામ કર્યો. ત્યારે કેન્યામાં જરાય અરાજકતા ન હતી. કાયદો અને વ્યવસ્થા સારી હતી. ફરી પાછા અમે યુગાન્ડાના કમ્પાલા જવા રેલવે સ્ટેશને પહોંચી ગયા. ફેરિયાઓ ફરી ફરીને કરન્સી બદલી આપતા હતા. મેં થોડી યુગાન્ડાની કરન્સી લીધી. પછી ખબર પડી કે ફેરિયાઓ ઓછી કરન્સી આપે છે. આવું તો બધે જ ચાલતું હોય છે. એ જ પેલી મોમ્બાસાવાળી ટ્રેન ઊપડી. અંગ્રેજોએ આ ટ્રેનવ્યવસ્થા ન કરી હોત તો મોમ્બાસાથી કંપાલા જતાં મહિનો લાગી જાત. લ્યો ત્યારે, કમ્પાલા આવી ગયું.

કમ્પાલામાં મારે શ્રી પુરુષોત્તમ અને રમણભાઈને ત્યાં ઊતરવાનું છે. આ બન્ને કાકાના દીકરા છે અને બન્નેની પત્નીઓ સગી બહેનો છે. મોટાં મણિબહેન અને નાનાં ડાહીબહેન. કોઈએ આદર્શ ગૃહિણીઓનું ચિત્ર દોરવું હોય તો મારી સમજણ પ્રમાણે મણિબહેન અને ડાહીબહેનથી વધુ સારું પાત્ર મળવું કઠિન થઈ જાય. દંતાલીથી આવીને બન્નેએ વિકટ તપસ્યા કરી કહેવાય. લગભગ પહેરેલાં કપડે અલગ થવું પડ્યું. હવે શું કરવું? હિંમત હાર્યા વિના ચારે જણાં કામે લાગી ગયાં. બન્ને ભાઈઓ કમ્પાલામાં ફરી ફરીને જૂના ડબ્બા વગેરે ઊઘરાવે. બન્ને બહેનો તેને સાફ કરી ફરી ઉપયોગ માટે તૈયાર કરે, તેને વેચે અને તેમાંથી જે પૈસા મળે તેનાથી ગુજરાન ચલાવે. બન્ને ભાઈઓ ખાસ ભણેલા નહિ, એટલે કોઈ સરકારી સારી નોકરી તો ન મળે પણ તેથી શું? “હિંમતે મદદ તો મદદે ખુદા”ની કહેવત તેમણે ચરિતાર્થ કરી. કાળી મજૂરી કરીને જે બે પૈસા કમાય, તેમાંથી પાછા બે પૈસા ધર્માદા કાર્યોમાં વાપરે. બન્ને બહેનો ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિની. રાતના બાર વાગ્યા સુધી જાગવું અને કામ કરવું તેમના માટે સામાન્ય બાબત. બન્ને બહેનોએ સિલાઈકામ પણ શીખી લીધું. મોડી રાત સુધી કપડાં સીવે. બસ મહેનત-મહેનત અને મહેનત. આપણને નમન કરવાનું મન થાય. મેં બચપણમાં એક નાટક જોયેલું. જેમાં એક બગીચામાં એક રાજાએ પ્રશ્ન લખેલો કે “સંસારમાં સુખી કોણ?” રાજા તો પ્રશ્ન લખીને ચાલ્યો ગયો પણ પછી તેની રાજકુમારી બગીચામાં ફરવા આવી, તેનું ધ્યાન પેલા પ્રશ્ન ઉપર ગયું. તેણે તરત નીચે જવાબ લખ્યો: “જે ઘર નાર સુલક્ષણા” રાણીએ આ ઉત્તર વાંચ્યો. તે ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગઈ. કારણ કે તે સુલક્ષણા ન હતી. રાજકુમારીની સોતેલી માતાએ જાણીકરીને કોઈ અધમ માણસ સાથે તેનાં લગ્ન કરી દીધાં, તેને ચેલેન્જ આપી કે લે હવે બહુ મોટી સુલક્ષણા છે તો આ અધમ પતિને સુખી કર. રાજકુમારીએ પેલા અધમ પતિને સુધારી દીધો. અને ખરેખર સુખી કરી દીધો. આ નાટકની સમાપ્તિ હતી. અહીં પતિઓ ઉત્તમ હતા, પત્નીઓ પણ ઉત્તમ હતી. હા, માત્ર રમણભાઈ જરા ઉગ્ર ખરા. તેમનો કોધ ક્યારે મણિબહેન ઉપર ભભૂકી ઊઠે તે કહી ન શકાય. પણ આદર્શ નારી મણિબહેન હંમેશાં શાંત, “ક્ષમયા ધરિત્રી” જેવી અમાપ સહનશક્તિ, પણ રમણભાઈ પાછા એટલા જ પ્રેમાળ. ક્ષણવારમાં શાંત થઈ જાય અને ગળગળા પણ થઈ જાય. બાળકોથી ભરચક એવા આ ઘરમાં કમ્પાલામાં મારે એક મહિના કરતાં વધુ સમય રોકાવાનું થયું. પણ મને કદી પણ પારકું ઘર ન લાગ્યું. હવે તો આ બન્ને ભાઈઓની સ્થિતિ સારી થઈ ગઈ હતી. શરૂઆતના કપરા દિવસો વીતી ચૂક્યા હતા. બન્ને સાથે

મળીને સ્પેરપાર્ટ્સની દુકાન ચલાવતા હતા. સારું કમાતા હતા. મારો અનુભવ છે કે જે લોકો પહેરેલે કપડે ઘરમાંથી નીકળે છે, તેઓ આગળ જતાં સંપન્ન થાય છે.

30-11-03

*

5. કમ્પાલામાં

ત્યારે કમ્પાલા બહુ જ સુંદર રણિયામણું નગર હતું. જુદી જુદી પાંચ ટેકરીઓ ઉપર વસેલું. અંગ્રેજોના પ્લાનિંગથી સમૃદ્ધ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વર્ગના જુદા જુદા આવાસો. કાયદાની સ્થિતિ સારી, પણ કાંઈક બગડવા માંડેલી. હજી થોડાક અંગ્રેજો રહી ગયા હતા. બારે મહિના દર અઠવાડિયે થોડો વરસાદ આવી જાય. છત્રીની જરૂર નહિ. ઝાપટું પડીને તરત જ ઉઘાડ નીકળી જાય. જમીન બહુ જ ફળદ્રુપ. એક કહેવત એવી કે જમીનમાં કાંકરા વાવો તોપણ ઊગી નીકળે. પણ જમીનનો ખાસ ઉપયોગ ન થાય. ત્યાંના કાળા ભાઈઓ ખાસ ખેતી ન કરે. પુરુષો અનેક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરે. સ્ત્રીઓ ખેતી કરે અને પુરુષો બેઠા બેઠા ખાય. ખેતી પણ પાવડા-કોદાળીથી કરવાની. જે પુરુષને જેટલી પત્નીઓ વધારે તેને તેટલી જ મોટાઈ પ્રાપ્ત થાય. કન્યા પરણવા માટે સસરા પક્ષને કાંઈક આપવું પડે. જેમકે બે બકરીઓ, થોડાં મરઘાં, થોડો દારૂ અને થોડાક પૈસા. પુરુષ આપી ન શકે તેમ હોય તો ઉધાર પણ રાખી શકાય, ઉધાર લાવેલી પત્નીના પિતાને નિર્ધારિત મુદતમાં એ પૈસા વગેરે પાછું ન અપાય તો પિતા પોતાની કન્યાને પાછી લઈ જાય. જો કન્યાને બાળક થઈ ગયું હોય કે થવાનું હોય તો બાળક સાથે લઈ જાય. કોઈને કશો વાંધો ન આવે. તેને ફરી પરણાવે. અહીં પતિવ્રતા ધર્મનો આદર્શ નથી એટલે સ્ત્રીઓને જલદી કલંક લાગતું નથી. સંસ્કૃતિની ઉદારતા છે, એટલે સ્ત્રીઓને આત્મહત્યા કરવી પડતી નથી. તથાકથિત મહાન સંસ્કૃતિઓ ઉદાર નથી હોતી. તેમાં સ્ત્રીઓને જ વધુ સહન કરવું પડતું હોય છે. કારણ કે સંસ્કૃતિનું વહન સ્ત્રીઓ જ કરતી હોય છે. એક પ્રકારથી ત્યારે આ મુક્ત સમાજ હતો તેમ છતાં સ્વછંદી ન હતો. અહીં ઘણી જાતિઓ હતી, જે પ્રદેશવાર રહેતી હતી. અત્યારે લીરા શહેર તરફની એક જાતિના શ્રી અબોટે રાષ્ટ્રપતિ છે. એવું કહેવાય છે કે તેમણે પ્રતિસ્પર્ધી જાતિનો કચ્ચરઘાણ કઢાવી નાખ્યો હતો. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં આફ્રિકાની અનેક જાતિઓ પરસ્પર ભયંકર રીતે લડ્યા કરતી હતી. બીજી તરફ આરબો જંગલી અવસ્થામાં જીવતાં સ્ત્રી-પુરુષોને પકડી પકડીને ગુલામોનો વ્યાપાર કરવા ઝાંઝીબાર મોકલતા હતા. ત્યારે આ લોકો ખેતી પણ કરતા નહિ, કંદમૂળ અને શિકાર ઉપર જીવન જીવતા. અહીં મોગો-મટુકી નામનું કંદ પુષ્કળ થાય છે, તે કંદને બાફીને થોડાક મીઠાના પાણીમાં ઝબોળીને ખાતા. મીઠું પણ દુર્લભ હતું. આ લોકો હળદર, મરચું, ધાણાજીરું વગેરે મસાલામાં કશું સમજે નહિ. વસ્ત્રો પણ ખાસ ન પહેરે. હજી પણ ઊંડાણના ભાગમાં સ્ત્રીઓ માત્ર કમ્મર ઉપર જ વસ્ત્રનો ટુકડો બાંધે છે. તેમનાં વક્ષઃસ્થલ ઉઘાડાં હોય છે. હજી પણ તેમના પ્રદેશમાં જનારા ગોરા લોકોની સાથે બેસીને ઉન્નત વક્ષસ્થલવાળી સ્ત્રીઓ ફોટા પડાવે છે અને ગોરાઓ થોડા શીલિંગ આપે તો રાજી રાજી થઈ જાય છે. પહેલાં પ્રજા નિર્સર્ગની બહુ જ સમીપ હતી. અહીં કુંભાર ન હતા એટલે માટલાં વગેરે માટીનાં વાસણો પણ ન હતાં. લોકો મોટાં મોટાં તુંબડાંઓમાં દૂર દૂરથી પાણી લાવતા. (હવે પ્લાસ્ટિક આવી ગયું છે) અહીં ઘોડા-ઊંટ કે બળદો ન હતા એટલે વાહનવ્યવહાર માત્ર પગપાળો જ થતો એટલે પ્રજાનું ક્ષેત્રફળ બહુ નાનું થઈ જતું. સ્ત્રી-પુરુષો થોડાંક પાંદડાં લંગોટીની માફક ગુપ્તાંગ આગળ લટકાવતાં. પછી તો ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ આવી. તેમણે ભારે તપસ્યા કરીને દૂરદૂરના ભાગોમાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર ફેલાવ્યા. આરણ્યક સંસ્કૃતિમાંથી આ લોકો સીધા ઇંગ્લિશ સંસ્કૃતિમાં દાખલ થઈ ગયા. હવે તો બધી રીતે આધુનિકતાને સ્વીકારી લીધી દેખાય છે.

યુગાન્ડાની રાજધાની કમ્પાલા છે. જે લેક વિક્ટોરિયાના કિનારે નજીકમાં જ વસેલું છે. લેક વિક્ટોરિયા, વિશ્વનાં મીઠા પાણીનાં સરોવરોમાં મોટું સરોવર છે, જેમાં સ્ટીમરો ફરે છે. આ સરોવરમાંથી વિશ્વપ્રસિદ્ધ લાંબી નદી નાઈલ નીકળે છે. જે ઉત્તરમાં છેક ઇજિપ્ત સુધી પહોંચે છે. અહીં બીજાં પણ નાનાં-મોટાં અનેક કુદરતી સરોવરો છે. કુદરતથી આ પ્રદેશ માલામાલ છે. પણ માનવબુદ્ધિનો વિકાસ ન થયો હોવાથી તેનો કશો જ ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી. વાસ્કો દ ગામાએ ભારત શોધ્યું અને તેના પગલે પગલે બીજી ગોરી પ્રજાઓ આ તરફ આવી, જેમાં અંગ્રેજો પણ આવ્યા અને તેમણે તથા મિશનરીઓએ મળીને વિકાસ કરવા માંડ્યો. તેમણે પૂર્વઆફ્રિકા સર કર્યું. જેમાં કેન્યા, યુગાન્ડા અને ટાંઝાનિયાનો સમાવેશ થયો. આ ત્રણ ભાગોને એક કરીને ઇસ્ટ આફ્રિકાનું એકમ બન્યું. ભારતની માફક અહીંથી પણ અંગ્રેજો તો આઝાદી આપીને ચાલ્યા ગયા, પણ ઘણું બધું મૂકતા ગયા છે. હવે દેશી પ્રજા તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તે મહત્ત્વનું છે.

6. સત્સંગનો ત્રિમાર્ગી પ્રભાવ

કમ્પાલામાં મારે એક મહિનાથી પણ વધારે રોકાવાનું થયું. ઉતારો તો રમણભાઈ—પુરુષોત્તમના ત્યાં જ. ત્યારે કમ્પાલામાં બે હિન્દુમંદિરો હતાં. એક સનાતન મંદિર અને બીજું સ્વામિનારાયણ મંદિર. ત્યારે આટલાંબધાં પરિવારો, મંડળો, પંથો વગેરે ન હતાં, એટલે હિન્દુપ્રજા આજના જેટલી વિભાજિત ન હતી. સનાતન મંદિર ભવ્ય બંધાયું છે. આપણી દેશી સ્થાપત્ય પદ્ધતિથી સોમપુરા સલાટે જ્યારે આ મંદિરનો ડોમ બાંધવાનો નકશો અંગ્રેજી એન્જિનિયર પાસે મૂક્યો તો તેણે તેને નાપાસ કર્યો. તેનું માનવું હતું કે આટલા મોટા ઘેરાવામાં કોઈ બીમ કે પિલ્લર વિના આ ડોમ રહી શકે નહિ. સોમપુરાએ તેને બહુ સમજાવ્યો કે આનાથી પણ મોટા મોટા ગુંબજો અમે ભારતમાં બાંધ્યા છે. સદીઓથી અખંડ ઊભા છે. અને આ ગુંબજ માત્ર ઈંટોથી બાંધવા દો. પછી તમે ઘણા લઈને જેટલા પ્રહાર કરવા હોય તેટલા કરજો-કરાવજો. માંડ માંડ પેલો ગોરો સાહેબ સમજ્યો અને મંદિર પૂરું થયું ત્યારે ઘુંમટ જોઈને છક થઈ ગયો. હજી પણ આ મંદિર તેની ભવ્યતા સાથે અડીખમ ઊભું છે.

આ મંદિરમાં સાંજે પ્રવચનો થતાં અને રાત્રે સ્વાધ્યાય થતો. વિશાળ મંદિર ભરચક ભરાઈ જતું. રાત્રે ગહન ચર્ચા થતી હોવાથી થોડાક બૌદ્ધિકો આવતા. સાંજના પ્રવચનોમાં બે આફ્રિકન ભાઈઓ પણ આવતા. એક તરફ શાંતિથી બેસી રહેતા. મેં પૂછ્યું કે તમને ગુજરાતી સમજમાં આવે છે, તો કહે કે ના. તો પછી બેસી રહેવાથી શો ફાયદો? તેમનું કહેવું હતું કે કશું સમજમાં ન આવતું હોવા છતાં અમને આનંદ આવે છે. તે શાંતિથી બેસી રહેતા. મને નવાઈ ન લાગતી. સત્સંગનો ત્રિમાર્ગી પ્રભાવ હોય છે. 1. વાણીનો 2. ક્રિયાનો અને 3. વાતાવરણનો. પ્રવચન વગેરે દ્વારા વાકપ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે કર્મો દ્વારા ક્રિયાપ્રભાવ થાય છે. માણસ કશું જ ન બોલે તોપણ તેની જુદી જુદી ક્રિયાઓ બોલતી હોય છે. તેનો પ્રભાવ પડતો હોય છે. વાણી અને ક્રિયા બન્ને દ્વારા એક વાતાવરણ સર્જાતું હોય છે, જેને આપણે પવિત્ર વાતાવરણ કહીએ છીએ. ધર્મસ્થાનોમાં, તીર્થોમાં અને સંતોના નિવાસમાં પવિત્ર વાતાવરણ નિર્મિત થતું હોય છે. જો ત્યાં વ્યાપારિકવૃત્તિ ન હોય તો શ્રદ્ધાળુ માણસને આવી જગ્યાએ ખૂબ શાંતિ મળતી હોય છે.

એક વાર આ બન્ને કાળાભાઈઓએ મને આગ્રહ કર્યો કે દૂર જંગલમાં હું તેમના ઘરે પધરામણી કરું. મોટા ભાગે હું પધરામણીઓ કરતો નથી. હા, કોઈક અત્યંત ભાવનાશીલ હોય તો તેના ઘરે જાઉં ખરો. મેં હા પાડી દીધી. હું જરૂર તમારે ત્યાં આવીશ. અમારા ચાહકોને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે થોડો કચવાટ થવા લાગ્યો. ઘણાનું કહેવું હતું કે તેમના ત્યાં ન જવાય. પૂરી સ્વચ્છતા ન હોય. માંસાહારી—શિકારી હોય વગેરે કારણો આગળ ધરાયાં. હિન્દુ ધર્મની આ મોટી કમજોરી—કૃત્રિમ પવિત્રતા અને તેમાંથી થતી આભડછેટ. હું મક્કમ હતો કે મારે તો જવું જ છે. 1970ની—તેત્રીસ વર્ષ પહેલાંની—આ વાત છે. અંતે મારી મક્કમતાના કારણે બીજા ભાઈઓ પણ તૈયાર થયા. તેમણે કેટલીક શરતો કરી, પેલા ભાઈઓ સાથે. અમે બધા ત્રણેક કારો લઈને ઊપડ્યા. કેટલેક દૂર તેમનાં પતરાનાં ઘરો આવ્યાં. ત્યાં થોડી માગી લાવેલી ખુરશીઓ ઉપર અમને બેસાડ્યા. કોઈ કઠોળના દાણા બાફ્યા હતા તે અમને આપ્યા. કેટલાકે ખાધા અને કેટલાકે લેવા ના પડે એટલે થોડા આઘાપાછા થઈ ગયા. મેં પ્રેમથી ખૂબ ખાધા. મને બહુ મીઠા લાગ્યા. આ દેશમાં, ભારતથી ઘણા ધર્મગુરુઓ કથા-પ્રવચન-સપ્તાહ, જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે માટે આવતા. બધા જ પવિત્ર પુરુષો હોય. પવિત્રતાનો અર્થ વધુમાં વધુ આભડછેટ રાખનારા. જે જેટલી વધુ આભડછેટ પાળે તે તેટલો જ વધુ મહાન પવિત્ર ગણાય. હા, પૈસાને કશી આભડછેટ ન લાગે. કેટલાક તો પોતાના માટે પવિત્ર પાણી પણ ભારતથી લઈ આવે. આ અતિરેકભરી આભડછેટે આપણને લોકોથી દૂર કરી દીધા, ભળવા ન દીધા. જે ભળ્યા તે વધ્યા. જે ન ભળી શક્યા તે ઘટતા ગયા. મને શ્રીરામનો શબરીના બોરવાળો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. આજે લગભગ આવો જ પ્રસંગ થઈ રહ્યો હતો. મેં શ્રીમંતોની દરિદ્રતા જોઈ છે અને દરિદ્રોની અમીરી પણ જોઈ છે. ઘણા અઢળક પૈસાના માલિકો મહાકંજૂસ થઈને શ્રીમંતાઈને લજવતા જોયા છે તો ઘણા સુદામા જેવા દરિદ્રોને ભવ્ય ઉદારતાથી ગરીબાઈને દીપાવતા પણ જોયા છે.

હવે અમારે વિદાય થવાનો સમય આવ્યો, પેલા ભાઈઓ એક ખાસ પ્રકારના લાકડામાંથી જાતે બનાવેલી હાથમાં રાખવાની સોટી લઈને આવ્યા અને ભાવથી ભેટ આપી. તેમાં એટલું સરસ કોતરકામ કરેલું કે જોયા જ કરીએ. તે મને આધ્યાત્મિક અર્થ પણ સમજાવવા લાગ્યા. આમંત્રિત વહાલા અતિથિને કાંઈ ને કાંઈ ભેટ આપવી જ જોઈએ. કશું ન મળે તો છેવટે બે ફૂલ પણ જરૂર આપવાં. ભાવવિભોર થઈને હું

વિદાય થયો. આજે પણ પેલી સોટી મારી પાસે છે અને આ પ્રસંગ આટલાં વર્ષો પછી પણ તાદૃશ્ય થયા કરે છે. કાશ, આપણે આભડછેટમુક્ત હોત તો કેટલાંય આફ્રિકન કુટુંબો હિન્દુ ધર્મ પાળતાં હોત. પણ આપણે પ્રસારક્ષમ છીએ જ નહિ. આફ્રિકન ભાઈઓની વિદાય લઈને અમે પાછા કમ્પાલા આવી ગયા. આ પ્રસંગ મને બહુ જ યાદ રહ્યો છે.

કમ્પાલાના સનાતન મંદિરમાં એક મહિના સુધી પ્રવચનો ચાલ્યાં. રાત્રિના સત્સંગમાં જે બૌદ્ધિક ભાઈઓ આવતા તેમાં શ્રી રમેશભાઈ, શ્રી ઠાકોરભાઈ, શ્રી કનુભાઈ અને શ્રી અરવિંદભાઈ ખૂબ નજીક આવી ગયા હતા. એક વાર સૌની ઇચ્છા થઈ કે ચાલો આપણે મર્ચુસનફોલ્સ જોવા જઈએ. લેકવિક્ટોરિયાથી નીકળીને છેક ઇજિપ્ત સુધી વહેતી નાઈલ નદી યુગાન્ડામાં જ એક સ્થળે મોટો કૂદકો મારે છે. તેને મર્ચુસનફોલ્સ કહેવાય છે. મર્ચુસન નામના કોઈ ગોરા માણસે આ ફોલ્સ શોધી કાઢેલો એટલે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ પણ મર્ચુસનફોલ્સ પડ્યું હશે. આપણે માનીએ કે ન માનીએ, લગભગ બધી જ ભૌગોલિક, ખગોલિક, વૈજ્ઞાનિક વગેરે શોધો કોઈ ને કોઈ ગોરા માણસે કરેલી જણાય છે. જેનાં પરિણામ આજે વિશ્વ ભોગવી રહ્યું છે. ચૌદમી-પંદરમી શતાબ્દીથી આ લોકો સમુદ્ર અને વિશ્વને ડખોળતા રહ્યા, જેનાં આ પરિણામો હતાં.

ધર્મ પ્રજાને વીર—ભગવાન બનાવે

અમે તો ત્રણ ગાડીઓ લઈને ઊપડ્યા. શ્રી રમણભાઈ અને પુરુષોત્તમ બન્ને ફાંસ બનાવટની રોડો કાર રાખતા. અડધી જીપ અને અડધી કાર જેવી આ કાર બહુ સગવડવાળી અને સસ્તી હતી. ત્યારે મોંઘી કારોની ચોરીઓ થવા લાગેલી. સસ્તી અને જૂની કારો સુરક્ષિત હતી. સમૃદ્ધિ—ખાસ કરીને પ્રદર્શિત થનારી સમૃદ્ધિ—ચિંતામુક્ત નથી હોતી. એક વાર મારે કમ્પાલાના સમૃદ્ધ એરિયામાં સાંજે જમવા જવાનું થયેલું ત્યારે એક બહેને મને પૂછ્યું કે “મહારાજ હવે ભગવાન ક્યારે અવતાર લેવાનો છે?” મેં કહ્યું કે “કેમ, તમારે ભગવાનના અવતારની શી ઉતાવળ છે?” ગળગળા અવાજે તે બોલ્યાં “અહીં રોજ રાત્રે ચોરો આવે છે. કારોની ચોરી કરે છે. તેમના માટે અમારે પૈસા પણ તૈયાર રાખવા પડે છે. જો કારની ચાવી અને પૈસા આપવામાં આનાકાની કે ઢીલ કરવામાં આવે તો મારે છે. હે ભગવાન, હવે તો જલદીથી અવતાર લો અને આ બધાથી રક્ષા કરો” મેં એક લાંબો નિસાસો નાખ્યો, ધર્મે કેવો ભ્રમ ઊભો કર્યો છે? આ ભ્રમથી લોકો કેવાં ગુમરાહ થયાં છે? ધર્મનું દર્શન જો વાસ્તવિક ન હોય અને કાલ્પનિક હોય તો ધર્મનું પાલન કરનારાઓનું કલ્યાણ કરી શકે નહિ. મારી દૃષ્ટિએ ખરેખર ભગવાન અવતાર લેતા નથી. પ્રાચીન વેદ-ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં અવતારવાદ નથી. પાછળથી પૌરાણિક યુગમાં અવતારવાદની કલ્પના શરૂ થઈ છે. જેણે એકેશ્વરવાદને દબાવીને પોતાને જ સર્વોચ્ચ સ્થાને સ્થાપિત કરી દીધો છે. વાત આટલેથી જ નથી અટકી, ઉત્તરવર્તી કાળમાં તો કેટલાય સામાન્ય માણસો પણ પોતાને અવતાર ઘોષિત કરીને ભગવાન બની બેઠા છે. કેટલાક તો અવતારના પણ સર્વોપરી અવતાર બની ગયા છે. હજી પણ અનેક ભગવાનો અને અનેક અવતારો વિદ્યમાન છે. અવતારની કલ્પનાએ હિન્દુપ્રજાને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. શાસ્ત્રીઓ તેની જ કથાઓ—સપ્તાહો કરે છે. ગૂંચવાયેલા લોકો વધુ ને વધુ ગૂંચવાય છે.

મેં કહ્યું, “બહેન, ભગવાનનો અવતાર તો થતાં થશે પણ તમે બધાં તમારા અવતારને ધન્ય કરો ને? પેલા કારો ચોરવા આવે ત્યારે તમે બધાં શું કરો છો?” બહેનનું કહેવું હતું કે બધાં થરથર કાંપે છે. બાકીના બંગલાઓવાળા બારણાં બંધ કરીને કારને લૂંટાતી જુએ છે. કોઈ બહાર નીકળતું નથી. બધાં બહુ જ ડરે છે. ધર્મની કાલ્પનિક માન્યતાઓથી પ્રજા ભગવાન થઈ શકતી નથી. જે ધર્મ પ્રજાને વીર અને ભગવાન ન બનાવે તે ધર્મ કાયરો અને નમાલા માણસોનું ટોળું માત્ર પેદા કરે છે.” મારી વાત કોઈના ગળે ન ઊતરી કારણ કે તે નવી હતી. પરંપરાની કલ્પનાથી જુદી હતી. હું જમીને ભારે હૈયે વિદાય થયો. શું કરવું? સાચી વાતને કેમ સ્થાપવી?

વિદ્યથી ડરનારા મહાન કાર્યો ન કરી શકે

હાં, તો અમે ત્રણ કારો લઈને બારેક માણસો મર્ચુસનફોલ્સ જોવા નીકળી પડ્યા. માંડ વીસેક કિલોમીટર ગયા હોઈશું ત્યાં રમેશભાઈની ગાડી બગડી ગઈ. ચાલે તેમ હતી જ નહિ. તેમને પ્રવાસ પડતો મૂકવા બહુ સમજાવ્યા, પણ તેઓ માન્યા નહિ. અમને વિદાય કરીને તેમણે બીજી કાર મેળવીને પ્રવાસ ચાલુ રાખ્યો. બરાબર અડધે આવ્યા હશે ને ફરી પાછી કાર બગડી. પણ માને એ બીજા. તેમણે ત્રીજી કાર મેળવીને પ્રવાસ ચાલુ રાખ્યો. માણસની મક્કમતાનો ખ્યાલ વિદ્યો આવ્યા પછી થતો હોય છે. સામાન્ય માણસો, એકાદ વિદ્યન આવે

કે તરત જ પ્રવાસ પડતો મૂકે. “આજે જવા જેવું નથી હો!” એ વારંવાર વિદ્વનો આવે તો તો પછી કહેવું જ શું “જરૂર કોઈનાં અપશુકન થયાં છે.” પછી તપાસ કરે કે નીકળ્યા ત્યારે કોણ સામું મળ્યું હતું, કોણે છીંક ખાધી હતી વગેરે. આવા વહેમીલા અને કાચા-પોચા મનવાળા માણસો વિદ્વન સાથેનાં મહાન કાર્યો કરી શકતા નથી. અમે મર્ચુસનફોલ્સે પહોંચ્યા પછી બે કલાકે રમેશભાઈ આવ્યા. સૌને આનંદ આનંદ થઈ ગયો.

અમે આખો દિવસ મર્ચુસનફોલ્સ ઉપર રહ્યા. અહીં અંગ્રેજોના સમયની થોડી બેસવા-ઊઠવાની વ્યવસ્થા હતી. ગોરા લોકો પોતે મહાપ્રવાસી હતા, તેઓ જળ-સ્થળ અને નભમાં સતત પ્રવાસ કરતા જ રહે છે. આપણે તીર્થયાત્રા કરીએ છીએ. એકની પાસે જિજ્ઞાસા છે. બીજાની પાસે શ્રદ્ધા છે. બન્નેનાં પરિણામો જુદાં જુદાં છે.

અહીં નાઈલ નદી બહુ વિશાળ નથી. નજીકમાં જ વિક્ટોરીઆ લેક છે એટલે તેનું ઉદ્દગમસ્થળ પાસે જ હોવાથી તે અહીં નાની બાળકી જેવી લાગે છે. પણ તેનો કૂદકો બહુ આકર્ષક છે. જોકે તે પણ બહુ ઊંડો તથા બહુ પહોળો નથી તેમ છતાં ગમે તેવો છે. અહીં ચારે તરફની વનરાજીમાં ઘણા હાથીઓ ચરે છે. આફ્રિકાના હાથીઓ કરતાં તે થોડાક જુદા લાગે છે. ઓછા કાળા-ભૂખરા, થોડાક નાના પણ ખરા. બીજાં પ્રાણીઓ પણ હશે જ. પણ અમને જોવા ન મળ્યાં. જંગલી પ્રાણીઓ જોવાનું પણ ભાગ્ય જોઈએ. ખાસ કરીને હિંસક પ્રાણીઓ જલદી દેખાતાં નથી. કદાચ દેખાઈ જાય તો લોકો ખુશ ખુશ થઈ જાય. હાશ, પ્રવાસ ફળ્યો. દર્શકો માટે જેટલું મહત્ત્વ હિંસક પ્રાણીઓનું હોય છે, તેટલું ઘાસાહારીઓનું નથી હોતું. આવું કેમ હશે તે સમજાતું નથી.

એક રીતે આ પિકનિકની જગ્યા કહી શકાય. માણસોએ સમય મળે ત્યારે થોડી પિકનિક પણ કરવી જોઈએ. માત્ર ઘરમાં ને ઘરમાં કે ગામમાં ને ગામમાં પુરાઈ રહેનારા જીવન માણી શકતા નથી. તો પછી કેટલાક લોકો તો ભોંયરામાં પુરાઈ રહે છે તેમનું શું? બસ, વાત જ ન કરો, તે જીવન ગુમરાહ છે. પણ પૂજાય છે. ધીરે ધીરે તેમનું મગજ ડલ થવા લાગે છે અને અંતે નિષ્ક્રિયતાને વરે છે. આપણે અધ્યાત્મના નામે નિષ્ક્રિયતાને પૂજીએ છીએ. દરિદ્રતાની જ આ પૂજા છે. પ્રજાએ પુરુષાર્થ, સાહસ અને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને પૂજવું જોઈએ. આ જ વિકાસ અને સમૃદ્ધિનો માર્ગ છે.

ઢળતી સાંજે અમે નીકળ્યા. રસ્તામાં એક પકવાચ નામનું ગામ આવ્યું. ઓહોહોહો! અહીં તો મોટા મોટા હાથીઓ જ હાથીઓ ચરી રહ્યા છે. પુષ્કળ ઘાસ છે અને મસ્તીથી પચાસથી સો જેટલા અલમસ્ત હાથીઓ ચરી રહ્યા છે. અમે ગાડીઓ ઊભી કરી દીધી. આવાં દશ્યો ક્યાં જોવા મળે? એકેએક કદાવર હાથીને જોઈને આફ્રીન થઈ જવાય. જો માણસ બહાર નીકળે તો ઘણું ઘણું જોવાનું છે. થોડાક નજીક જવા છતાં પણ આ હાથીઓ ગુસ્સે થઈને મારવા દોડતા ન હતા એટલે સમજી શકાયું કે માણસોથી તે ટેવાઈ ગયા હશે.

અમે મોડી સાંજે કમ્પાલા પહોંચી ગયા. અને પ્રવાસના આનંદને વાગોળતા રહ્યા.

2-12-03

*

7. ઓપરેશન જોતાં સ્ફુરેલા વિચારો

કમ્પાલામાં એક મહિનો ક્યાં વીતી ગયો તેનો ખ્યાલ પણ ન રહ્યો. મણિબહેન—ડાહીબહેનની સેવા અદ્ભુત હતી. રમણભાઈનાં બે બાળકો દિલીપ અને ભારતી, તો બીજી તરફ પુરુષોત્તમને પાંચ બાળકો; તેમાં રાકેશ ત્રણેક વર્ષનો હશે, તેનાથી નાનો ભાવેશ માંડ છ-આઠ મહિનાનો હશે. મારી સાથે બહુ હળી ગયેલો. મને જુએ ને લાંબા હાથ કરે અર્થાત્ મને તેડો તેવો સંદેશો મોકલે. રાકેશ બહુ ચંચળ. દોડાદોડ કરે. એક વાર ઘર આગળનો રોડ પાર કરવા તેણે ઓચિંતાની દોટ મૂકી, બરાબર એ જ સમયે એક ગોરો માણસ કાર લઈને નીકળ્યો. તેણે સજ્જડ બ્રેક મારી. ભારે ચિચિયારી પછી ગાડી ત્યાં જ ઊભી થઈ ગઈ. રાકેશ માંડ માંડ બચી ગયો. અમે બધાએ ઉપરથી બારીમાંથી જોયું. સૌના જીવ તાળવે ચોંટી ગયા હતા. રમણભાઈ નીચે જ હતા. તેમણે રાકેશને તેડીને છાતીએ લગાવી દીધો. ગોરાભાઈ નીચે ઊતર્યા અને માફી માગી. રમણભાઈએ કહ્યું કે, “ના, ના, તમારે માફી માગવાની ન હોય, ભૂલ તો અમારી જ હતી. આ રીતે ઓચિંતાના દોડીને રોડ કોસ કરાય નહિ. બાળકનો ખ્યાલ તો અમારે રાખવો જોઈએ. તમારો આભાર, તમે જઈ શકો છો. પેલા ગોરાભાઈ વિદાય થયા. પણ મને વિચારતો કરી ગયા. આવી ઘટનાઓ આપણે ત્યાં રોજ ઘટે છે. કેટલાંય બાળકો, કિશોરો કે માણસો વાહનો સાથે અથડાય છે, કચરાય છે, મરી જાય છે. જો વાહનવાળો ઊભો રહ્યો તો તેનું આવી જ બને, તરત જ લોકોનું ટોળું તેના ઉપર તૂટી પડે છે. વાહનને તોડફોડ કરીને બાળી મૂકે છે. કોનો વાંક હતો તે કોઈ જોતું નથી. બસ મારો જ મારો. એટલે વાહનવાળો પણ જીવ બચાવીને ભાગી છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે. જો ભાગ્યા તો બચ્યા નહિ તો મર્યા જ સમજો. માફી માગવાની તો કોઈ વાત જ નથી. આટલો બધો ફરક કેમ હશે? રાકેશને રમણભાઈ તીતીઘોડો કહીને બોલાવતા, કારણ કે તે બહુ ચંચળ હતો. આ તીતીઘોડો હવે તો કદાચ પરણી પણ ગયો હશે.

તીતીઘોડો શબ્દ અહીં વરસાદ પછી બત્તીઓ આગળ ઢગલાબંધ ઊડનારાં તીડ જેવાં જીવડાં માટે વપરાય છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ અહીં અઠવાડિયામાં એકાદ વાર તો થોડો વરસાદ થઈ જ જાય છે. જે દિવસે વરસાદ થયો હોય તે રાત્રે જ્યાં બત્તીઓ સળગતી હોય ત્યાં ત્યાં આવા હજારો તીતીઘોડાઓ ઊડ્યા કરતા હોય. તેમને પકડવા અહીંનાં કાળાં સ્ત્રી-પુરુષો એકત્ર થઈ જાય. તીતીઘોડા તેમનું પ્રિય ભોજન છે. જેના હાથમાં જેટલા આવ્યા તેટલા ભેગા કરીને થેલીઓ ભરી ભરીને હરખાતા હરખાતા ઘેર લઈ જાય. ઘરવાળી તેને વિશેષ પ્રકારથી શેકે, સૂપડાથી તેની પાંખો ઝાટકી નાખે પછી બધાં બત્રીસ પકવાનની માફક હરખાતાં હરખાતાં કચડ કચડ કરતાં જમે. આપણને ભલેને ચીતરી ચઢે પણ તેમને તો ‘ભયો ભયો’ થતો હોય. એમ તો આપણી હળદર વગેરે મસાલાવાળી રસોઈ જોઈને તેમને ચીતરી ચઢે છે. તેઓ ખાતાં નથી. લોકોનું કહેવું છે કે આ પ્રકારના ખોરાકથી તેમને પ્રબળ પૌરુષ મળે છે. મોટા મોટા ઓફિસરો પણ તીતીઘોડા વીણતા જોઈ શકાય છે. એટલું તેનું આકર્ષણ છે. આવાં દૃશ્યો મેં અનેક વાર જોયાં છે.

મારાં પ્રવચનોમાં ડો. ગાંધી નામના એક સર્જન ડોક્ટર પણ આવતા, મેં તેમને કહ્યું કે કોઈ મેજર સર્જરી થવાની હોય ત્યારે મને બોલાવજો. મારે ઓપરેશન જોવું છે. ડો. ગાંધીએ ગોઠવી દીધું. અમે તો ચાર-પાંચ જણા પહોંચી ગયા. ઓપરેશન થિયેટરમાં એક કાળા વૃદ્ધ ભાઈને બેભાન કરીને સુવાડ્યા હતા. ડોક્ટરો-નર્સો બધાં સજ્જ થઈને ઊભાં હતાં, પુરુષના શિશ્ન આગળ કોઈ ઓપરેશન કરવાનું હતું. જ્યાં ચીરો મૂક્યો ત્યાં તરત જ અમારામાંથી બે જણાને ચક્કર આવવા લાગ્યા. તેમને બહાર મોકલી દેવાયા. મને પણ ચક્કર તો આવવા લાગ્યા, પણ હું છેક સુધી ટકી શક્યો.

મને શરીરરચના જોવા-સમજવામાં બહુ રસ છે. મને તો પૂરી રચનામાં કણકણે પરમાત્મા જ દેખાય છે. ઠંડા પડેલા શિશ્નને આડું ન આવે તે માટે એક નર્સ બહેને ચીપિયા વડે પકડીને અલગ કરી રાખ્યું હતું. અહીંયાં કોઈને કશી શરમ આવતી ન હતી. આ તો રોજનો ધંધો થઈ ગયો કહેવાય. બધાં ટેવાઈ ગયાં હતાં. સહજ રીતે બધું થઈ રહ્યું હતું. હા, મને નવાઈ લાગતી હતી કે કેમ કોઈને કશી શરમ નથી આવતી?

ધર્મે કુદરત દ્રોહથી બચવું જોઈએ

પછી મને સમજાયું કે કુદરતી દૃશ્યોમાં કશું જ શરમાવા જેવું નથી. છેક ઊંડાણના ભાગમાં હજી પણ કેટલાક આફ્રિકનો કુદરતી દશામાં

વસ્ત્ર વિનાના રહે છે, તેમને ક્યાં શરમ આવે છે! જો સાચું કહીએ તો તે આપણા કરતાં ઓછા વિકારી છે. આપણે તો કોઈનું ઢીંચણ જોઈ લઈએ તો પણ વિકારી થઈ જઈએ છીએ. કારણ કે આપણે ઢીંચણ જોયું નથી. અરે, કેટલાંક તો શરીર અને મોંઢું ઢાંકવા માટે બુરખો કે એવું જ બીજું કાંઈક પહેરે છે. આ વન વે છે. અર્થાત્ બુરખો કે ઓઝલ પડદો જોઈને પુરુષને વિકાર નહિ થતો હોય, પણ બુરખામાં કે લાજમાં તગતગતી બે આંખો તો પુરુષોને જોતી જ હોય છે. તેમને પણ વિકાર તો થઈ શકે છે. ઊલટાનું એમ કહી શકાય કે બંધિયાર જીવનમાં વધુ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેમ ખુલ્લો ચહેરો જોઈને વિકારો થાય છે તેમ બુરખો લાજ કે પડદો જોઈને પણ વિકારો થઈ શકે છે. વિકારનાં મોજાં ઢાંકેલા ચહેરામાંથી કે પડદા પાછળથી પણ મોકલી શકાય છે. કેટલાક સાધુઓએ તો આવા વિકારોથી બચવા માટે સ્ત્રીઓનાં મોઢાં જોવાનો જ નિષેધ કરી દીધો છે.

મારે કહેવું જોઈએ કે આવા કઠોર નિષેધવાળા સૌથી વધુ વિકારનો શિકાર થતા હોય છે. તેમના સુક્કા-ફિક્કા ચહેરા સાક્ષી આપે છે કે અકુદરતી નિયમો પાળવાનાં પરિણામ જોઈ લો. કામવાસનાને જો સમય ઉપર કુદરતી માર્ગ ન મળે તો તે અકુદરતી માર્ગે વળીને પણ રસ્તો કરી લે છે, જે વધુ ખતરનાક અને ભયંકર પરિણામ આવી શકે છે. ધર્મ અને કુદરત પરસ્પરમાં મિત્રો છે. તેને જો પરસ્પરમાં શત્રુઓ બનાવવામાં આવે તો તેમાં કુદરત જ વિજયી થતી હોય છે. ધર્મે કુદરતદ્રોહથી બચવું જોઈએ. માત્ર મનુષ્યોએ જ વસ્ત્રો પહેર્યા હોય છે. માનવ સિવાયની પૂરી સૃષ્ટિ વસ્ત્રો પહેરતી નથી. છતાં કામવાસનાની બાબતમાં તે માનવ કરતાં ઘણી ઓછી પીડાય છે. મને લાગે છે કે આપણે જાણી કરીને પ્રશ્નોને વિકરાળ બનાવ્યા છે. પણ હવે પાછા વળી શકાય તેમ નથી. વિકાસનો માર્ગ એવો છે કે તેમાં પ્રવેશ તો છે; એકઝીટ નથી. તમારે સતત આગળ ને આગળ વધતા જ રહેવું જોઈએ. પાછું વળવું કે ઊભા રહી જવું એ પછાતપણાની નિશાની છે.

મધ્યમ માર્ગથી જ ઉકેલ આવે

મારી સમજણ પ્રમાણે વિકાસનાં બે પ્રેરક બળો છે. 1. અર્થ અને 2. કામ. માણસ જો અર્થ પ્રોબ્લેમ અને સેક્સ પ્રોબ્લેમ ઉકેલી દે તો અહીં સુખ જ સુખ છે. પણ જો આ બન્ને પ્રશ્નો ના ઉકેલાય તો દુઃખ જ દુઃખ છે. આપણા વૈદિક ધર્મે આ બન્ને પ્રશ્નોને કુદરતસાપેક્ષ સકારાત્મક રીતે ઉકેલવા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર તત્ત્વોને જીવનમાં સ્થાન આપ્યું છે. પણ પછી બીજા કેટલાક નકારાત્મક ધર્મોએ અર્થ અને કામને ત્યાજ્ય માની માત્ર મોક્ષને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આ નકારાત્મકતા અથવા કુદરત વિરોધિતાનો સ્વીકાર પાછળથી આપણે હિન્દુલોકોએ પણ કરી લીધો છે, એટલે ભારતદેશ ઋષિઓની જગ્યાએ સાધુઓથી ઊભરાતો થઈ ગયો છે. મોક્ષમાં સૌથી બાધકતત્ત્વ સ્ત્રીને માનવામાં આવી છે. એટલે તેનો ત્યાગ, મહત્ત્વનો મનાય છે. સ્ત્રીત્યાગી, સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ જ મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકે તેવું ઠસાવીને સ્ત્રીત્યાગ કરનારા ખરા ત્યાગી ગણાવા લાગ્યા. બસ અહીંથી સેક્સ પ્રોબ્લેમ શરૂ થયો.

આ અકુદરતી ત્યાગને ટકાવી રાખવા વધુ ને વધુ કઠોર નિયમો ઘડાયા, પણ તેથી શું? જ્વાળામુખી કરતાં પણ વાસનાનો વેગ વધુ પ્રચંડ છે. તે કોઈ ને કોઈ જગ્યાએથી જરૂર ફૂટી નીકળતો હોય છે. બીજી તરફ શક્તિશાળી લોકોએ સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં ભોગવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેઓ પણ હારી ગયા. જીવનના આ બન્ને અંતિમવાદો છે. જેમાં હાર અને વિકૃતિ અનિવાર્ય છે. જે લોકોએ લગ્નસંસ્થા બાંધી અને સ્વીકારી, પતિવ્રતાધર્મ અને એકપત્નીવ્રતનો સ્વીકાર કર્યો તેમણે સેક્સ પ્રોબ્લેમ અને તેનાથી સંયુક્ત પ્રશ્નોનો ઉકેલ કર્યો. આ જ મધ્યમ માર્ગ છે. આ જ સાચો ઉકેલ છે. આ માર્ગમાં સ્થિર થવા અને રહેવા માટે સંતોષનો ઉપદેશ જરૂરી છે. આ માર્ગે જો અસંતોષને ભડકાવવામાં આવે તો અંત વિનાની જ્વાળાઓ માણસને ભરખી શકે છે. અત્યંત અભોગ અને અત્યંત અતિભોગ એ બે છેડાથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી; વધુ ને વધુ ભડકે છે. પશુ-પક્ષીઓ વગેરે આ અતિમાર્ગના બન્ને છેડાથી આપોઆપ મુક્ત રહે છે. એટલે તેમનો સેક્સ પ્રોબ્લેમ સહજ રીતે ઉકેલાઈ જાય છે.

આવો જ બીજો અર્થ પ્રોબ્લેમ છે. અર્થ (પૈસો) જીવનની કરોડરજ્જુ છે. તે જો ઉકેલાઈ ગયો હોય તોપણ માણસ સુખી થઈ શકે છે. આ માટે ન્યાય-નીતિથી ધંધો—રોજગાર, મહેનત-મજૂરી તરફ માણસને વાળવામાં આવે. સાથે સાથે તેમાં પણ સંતોષવૃત્તિ જગાડવામાં આવે તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કમાઈને પણ માણસ સુખી જીવન જીવી શકે છે. વૈદિક ઋષિઓ આના ઉપર જ ભાર મૂકે છે. “મહેનતનો, પરસેવાનો, ન્યાયનો, હક્કનો રોટલો ખાવ અને સુખી થાવ” પણ ઉત્તરકાળમાં તીવ્ર મોક્ષમાર્ગમાં કામની માફક અર્થ પણ પાપનું નિમિત્ત ગણાયું એટલે લક્ષ્મીનો ત્યાગ જરૂરી થઈ ગયો. કેટલાક લોકો તો પોતાને સ્ત્રી-ધનના ત્યાગી કહેવડાવે છે.

શરૂઆતમાં મારા ઉપર પણ એવી પ્રબળ અસર હતી કે કાંચનકામિનીના ત્યાગીને જ મોક્ષ મળે. મારે મોક્ષ જ જોઈતો હતો, એટલે વર્ષો સુધી હું આ ભ્રમણામાં ભટકતો રહ્યો. પછી જ્યારે ખબર પડી કે હું જેના માટે ભટકું છું, તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી. એટલે મોટો પછડાટ વાગ્યો કે વર્ષો સુધી કળ ન વળી. મને થયું કે અળખા થઈને પણ મારે આ ભ્રમથી લોકોને મુક્ત કરવાં જોઈએ. એથી હું આ કામ કરી રહ્યો છું. અર્થત્યાગી થવાથી લોકો પરોપજીવી થયા. બીજા કમાય અને હું ખાઉં, અર્થત્યાગીનું સંપૂર્ણ જીવન પરાવલંબી થઈ ગયું. આથી પ્રશ્નો ઉકેલાયા નહિ, પણ વધુ વિસ્ફોટિત થયા. થોડાક અપવાદોને બાદ કરતાં, બાકીનાં બધાં ઉઘરાણાં કરનારા અને ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવનારા થઈ ગયા. ભારતની પ્રજાને દરિદ્ર બનાવવામાં આ જીવનદૃષ્ટિએ બહુ ભારે ભાગ ભજવ્યો છે. જો મહેનત કરીને, પોતાનું કમાયેલું જ ખાવ, પરાવલંબી ન બનો એવું જીવનસૂત્ર સ્વીકારાયું હોત તો ભારત દરિદ્ર ન હોત.

સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો તરફ દુર્લક્ષ

આપણે અર્થ અને કામ એમ બન્ને પ્રશ્નોને ઉકેલી ના શક્યા, આ બન્નેની સીધી અસર સ્ત્રીજીવન ઉપર પડતી હોય છે. અર્થ વિનાનું ઘર ચલાવવું એ મહાદુઃખ છે. તે સ્ત્રીઓને ભોગવવાનું થયું કારણ કે ઘર તેને ચલાવવું પડતું હોય છે. આવી જ રીતે કામ વિનાનું જીવન પણ સ્ત્રીઓને જ વધુ પ્રભાવિત કરતું થયું. પુરુષો મોક્ષ માટે કામત્યાગી થઈ જાય તો સ્ત્રીઓએ શું કરવું? સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોનો વિચાર જ ન કરાયો. કેટલાક ધર્મોએ તેમને પણ કામત્યાગી સાધ્વીઓ થવાની પ્રેરણા આપી. પણ તેથી કાંઈ પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. સ્ત્રી-પુરુષને જુદા કરનારા ધર્મોએ બન્નેના પ્રશ્નોને વધુ ને વધુ ભયંકર બનાવી દીધા છે. ઊલટાનું વધુ વિકારો અને વધુ વિકૃતિઓને જન્મ મળ્યો. સાચો ઉકેલ બન્નેને નજીક લાવવામાં છે. બન્ને વચ્ચે ખૂબ સાચો પ્રેમ વધે અને બન્ને એકબીજાનાં પૂરક બને તો પ્રશ્નો ઉકેલી શકાય છે. આ બધાં ગુમરાહ કરાયેલાં નરનારીઓને કોણ સાચો રાહ બતાવે? મોક્ષ તો મળતાં મળશે, હમણાં તો પોતાના જ ઊભા કરાયેલા પ્રશ્નોના ઉકેલ વિનાના પરાવલંબી અને અશાંત વિકારી જીવનના નરકમાં લોકો જીવી રહ્યાં છે. અહીં પણ પ્રવેશ તો છે; એકઝીટ નથી. પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન વિકરાળ છે. પ્રતિષ્ઠા સત્યને સ્વીકારી નથી શકતી એટલે પછી ઢોંગ અને દુરાચાર વધી જાય છે. સદાચારી જીવન માટે પણ સત્યનો સ્વીકાર જરૂરી છે. પણ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનો એટલો મોટો દંભ છે કે સત્યનો સ્વીકાર શક્ય જ નથી રહ્યો. મને લાગે છે કે મારા વિચારો વધુ આગળ નીકળી ગયા. પેલું ઓપરેશન હું જોઈ રહ્યો છું. ડૉ. ગાંધીને શું ખબર કે હું વિચારતો વિચારતો ક્યાંયનો ક્યાંય પહોંચી ગયો છું. પણ કદાચ આ વિચારોમાંથી પણ કોઈને રસ્તો મેળવવાની પ્રેરણા મળે, એટલે તેને મૂર્તિમંત કરવા લખી નાખ્યા છે.

ઓપરેશન થિયેટરમાંથી અમે બધા બહાર નીકળ્યા. ઓપરેશન સફળ થયું હતું. પેલા ભાઈને નવું જીવન મળ્યું હતું. હજી તે બેભાન જ હતા, અમે પાછા ઘરે આવ્યા.

2-12-03

*

8. જંજામાં

યુગાન્ડાનું બીજા નંબરનું નગર જંજા છે. હવે મારે જંજા જવાનું છે. ત્યાં હિન્દુ સમાજના મંત્રી શ્રી શાંતિલાલ ઠક્કર છે. એકબે વાર તેઓ કમ્પાલામાં મારાં પ્રવચનોમાં આવી ગયા હતા. પ્રભાવિત થઈને આગ્રહપૂર્વક તેમણે મને જંજા આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. આકર્ષક પ્રવચનો, કલાઓ અને ઉપકારી કાર્યક્રમો સ્વયં પોતે જ પોતાનો માર્ગ કરી લેતાં હોય છે. તેમને બહુ ભલામણો કે પ્રમાણપત્રોની જરૂર પડતી નથી. મારાં પ્રવચનો બહુ આકર્ષક હતાં તેવું તો ન કહી શકાય. પણ તે બધા કરતાં જુદાં હતાં તેમ તો જરૂર કહી શકાય. ઘણા લોકો કહેતા કે આવું અમે કદી સાંભળ્યું નથી. પહેલી વાર જ આવું સાંભળવાનું મળ્યું. તેથી સભાખંડો ભરાઈ જતા. એક બીજું આકર્ષણ પણ હતું કે હું ક્યારેય, ક્યાંય પણ ફંડફાળો ન કરતો. ધર્મપ્રચારને લક્ષ્મી સાથે જોડી દેવાથી કદાચ લક્ષ્મી તો મળે પણ ધર્મ નિસ્તેજ થઈ જાય. હું કમ્પાલાથી વિદાય થયો ત્યારે મારી પાસે ખાસ કંઈ આવક થઈ ન હતી. મને તેનો અફસોસ પણ ન હતો. મારું કોઈ આર્થિક લક્ષ્ય પણ ન હતું. તેથી હું સુખી હતો. મારી ખાસ કંઈ જરૂરિયાતો પણ ન હતી. જે થોડીઘણી હતી તે મને બોલાવનારા આનંદથી પૂરી કરી દેતા હતા. ત્યારે ત્યાં શિલિંગનાણું ચાલતું. જે આપણા રૂપિયા બરાબર હતું. કેન્યાના શિલિંગ કરતાં યુગાન્ડાનો શિલિંગ થોડો હળવો હતો. મને તો આવવા-જવાની ટિકિટ મળે એટલે બસ. વળી પુરુષોત્તમનો સ્વભાવ બહુ જ ઉદાર, પ્રવાસમાં સાથે હોય તો કદી પણ કોઈને પૈસા કાઢવા ના દે. કાઉન્ટર ઉપર પોતે જ પહેલાં પહોંચી જાય અને ચા-પાણી-નાસ્તો જે કંઈ કર્યું હોય તેનું બિલ ચૂકવી દે. બીજા કેટલાક એવા પણ હોય કે કાઉન્ટર ઉપર કદી પણ પહેલાં પહોંચે જ નહિ. છેલ્લા જ રહે. જોઈ લે કે બિલ ચૂકવાઈ ગયું છે. પછી જ ઝડપથી પગ ઉપાડે. સૌ સૌના સ્વભાવ છે. વળી પાછું આવું એકાદ વાર જ પુરુષોત્તમ ન કરે. વારંવાર તે જ આગળ હોય. પાછી કશી ફરિયાદ કે ટીકા પણ ન કરે. બહુ થોડા આવા માણસો હોય છે. પુરુષોત્તમ હોય એટલે સૌને નિરાંત.

જંજાથી મને લેવા માટે થોડાક ભાઈઓ આવ્યા હતા. તેમની સાથે હું તો જંજા પહોંચી ગયો. કમ્પાલાથી બહુ નજીક નાઈલના કિનારે વસેલું સુંદર રમણીય જંજા શહેર છે. મારો ઉતારો શ્રી કનુભાઈ ખમારના ત્યાં રાખ્યો છે. મોટા ભાગના સાધુ-સંતો એમના ત્યાં જ ઉતરતા હોય છે. કેટલાંક ઘરો ઘસારો સહન કરી શકતાં હોય છે. આવાં ઘરો આપોઆપ યશસ્વી થઈ જતાં હોય છે. દાદા ખાયરે ત્રીસ વર્ષ સુધી શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા, તેમના આતિથ્યથી પ્રભાવિત થઈને મેં મારા આશ્રમમાં દાદા ખાયરની પ્રતિમા મૂકી છે. ત્રીસ વર્ષ સુધી અસંખ્ય મહેમાનો અને ઘણા સાધુઓની સેવાશુશ્રૂષા કરવી કંઈ રમતવાત નથી. પણ જરાય મોઢું બગાડ્યા વિના દાદાએ અને તેમના પરિવારે સ્વામીજીને માથા ઉપર રાખ્યા હતા. તેમાં પણ જીવુબા અને લાડુબાએ તો મન મૂકીને સેવા કરી હતી. આ બધાં અમર થઈ ગયાં કહેવાય. શ્રી કનુભાઈ ખમારના ત્યાં મારે એક મહિનો રોકાવાનું થયું પણ મને કદી પણ કશી શિકાયતનું મન થયું નથી. તેમનાં પત્ની પણ તેવાં જ સેવાપરાયણ, જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ તેમનો ભાવ વધતો ગયો.

જંજા શહેર તો સુંદર છે જ. સાથે સાથે ત્યાં રહેનારાં આપણાં ગુજરાતી ભાઈબહેનો પણ તેટલાં જ સુંદર અને ભાવિક છે. પ્રત્યેક શહેરની કે ગામની જુદી જુદી માથાવટી હોય છે. ધાર્મિકતા, સત્સંગ અને ઉદારતા માટે જંજાની માથાવટી સારી ગણાય છે. શહેર બહાર નદીની સમીપમાં હિન્દુ મંદિર છે ત્યાં પ્રવચનો શરૂ થયાં અને રાત્રે વિશ્વકર્મા મંદિરમાં સ્વાધ્યાય શરૂ થયો. બન્ને જગ્યાએ ખૂબ શ્રોતાઓ આવવા લાગ્યા. પણ આ શું? કથા-પ્રવચન—સ્વાધ્યાય બધું બરાબર જામ્યું હતું ત્યાં ઓચિંતાના સમાચાર મળ્યા કે રાષ્ટ્રવિપ્લવ થઈ ગયો છે. અર્થાત્ રાષ્ટ્રપ્રમુખ વિદેશના પ્રવાસમાં હતા ત્યારે જ સેનાપતિ ઈંદી અમીને સંપૂર્ણ સત્તા પોતાને આધીન કરી લીધી છે. અમારે બન્ને કાર્યક્રમો બંધ રાખવા પડ્યા.

ચારે તરફ લોકોનાં ટોળેટોળાં રોડ ઉપર નીકળી પડ્યાં. પાંદડાંનો શણગાર કરીને લોકો ચિલ્લાતા હતા: “અમીન એક્કા” અર્થાત્ ઈંદી અમીન ઝિન્દાબાદ, અમે તેની સાથે છીએ. આ ભોળા લોકોને ક્યાં ખબર હતી કે જેનો તમે જયજયકાર કરી રહ્યા છો તે થોડા જ વર્ષોમાં તમારે માટે કેટલો ભયંકર સાબિત થશે. અબોટે ફરીથી દેશમાં આવી ના શક્યા. બહાર જ તેમણે શરણ લીધું. ઈંદી અમીને થોડો સમય તો ઠીક ઠીક રાજ્ય કર્યું પણ બરાબર જામી ગયા પછી તરત જ તેમણે ભારતીયોને દેશમાંથી ભાગી જવાનું એલાન આપ્યું. ભારે ભાગંભાગ શરૂ થઈ. લોકો તો ભાગી ગયા, પણ યુગાન્ડાનો વ્યાપાર તૂટી પડ્યો. અર્થતંત્રને ભારે ફટકો પડ્યો. ઈંદી અમીન મુસ્લિમધર્મી

હતા. કોઈ માને કે ન માને સત્તા ઉથલાવવામાં મુસ્લિમો બહુ સાહસી સાબિત થયા છે. ભારતમાં હજી એક વાર પણ સત્તા ઉથલાવાઈ નથી જ્યારે પાકિસ્તાનમાં ત્રણ વાર સૈનિકશાસકો આવી ચૂક્યા છે. ઈદી અમીને ભારે કૂરતાપૂર્વક શાસન ચલાવવા માંડ્યું. જેમાં ધર્માતરણ પણ ખરું. તેમની કૂરતાની અનેક વાતો પ્રચલિત છે. જેમાંનો એક નમૂનો લઈએ:

એક સભામાં પ્રવચન કરતાં કરતાં તેમણે ઓચિંતાનો જોરથી હાથ ઊંચો કર્યો, કોટની સિલાઈ કાંઈક ઊખડી ગઈ. બસ તરત જ કોટ સીવનાર દરજ્જાને બોલાવ્યો અને તેના ટુકડા કરી કરીને નાઈલ નદીના મગરોને ખવડાવી દીધા. આવી કૂરતા કરતાં તે ખડખડાટ અટ્ટહાસ્ય કરતો. લોકો તેનાથી ભયભીત થઈને દેશ છોડીને ભાગવા માંડ્યા. તેની કૂરતાથી વિશ્વ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યું હતું, ત્યાં તેમણે ઇઝરાયેલના અપહૃત વિમાનને એન્ટેબી હવાઈ મથક ઉપર શરણ આપ્યું. દોઢસો ઉપરના પ્રવાસીઓને કેદ કર્યા. વારંવાર મારી નાખવાનો સમય વધારી વિશ્વને ડરાવતા રહ્યા.

ઇઝરાયેલે અભૂતપૂર્વ પરાક્રમ કરી આ બધાને છોડાવી લીધાં, આ બધા પ્રસંગો ઉપર “રેડ એન્ટેબી” અને એક બીજું પિક્ચર ઊતર્યું, મને બન્ને જોવા મળ્યાં. ઇઝરાયેલના શૌર્ય-સાહસ અને સૂઝબૂઝ માટે આપણું માથું નમી જાય. ભારતે તે વખતે ઇઝરાયેલની નિંદા કરેલી. કેમકે પરવાનગી વિના જ તેનાં વિમાનો યુગાન્ડામાં દાખલ થઈને નાગરિકોને છોડાવી ગયાં તે કાયદાવિરુદ્ધ હતું. ભારત સરકારના આવા વલણથી ભારતીયોને શરમ અને ગ્લાનિ થઈ. આપણી વિદેશનીતિ આરબોને રાજી કરવાની હતી. આખું વિશ્વ જ્યારે ઇઝરાયેલની વાહવાહ કરી રહ્યું છે ત્યારે આપણે તેની નિંદા કરતા હતા. અંતે ઈદી અમીનને દેશ છોડીને ભાગવું પડ્યું. સઉદી અરેબિયામાં તેને શરણ મળ્યું અને ત્યાં જ તેનું મૃત્યુ થયું. તેને ઘણી પત્નીઓ હતી તેનું શું થયું તે જણાયું નથી. લોકોએ ઇઝરાયેલની વીરતાને જાણવા માટે રેડ એન્ટેબી પિક્ચર જરૂર જોવું જોઈએ.

સરકારી ઊથલપાથલમાં અમારે ચાર દિવસ પ્રવચનો બંધ રાખવાં પડ્યાં, ચાર દિવસમાં બધું શાંત થઈ ગયું. પ્રવચનો પાછાં શરૂ થયાં. ફરી પાછાં લોકો ભાગ લેવા માંડ્યાં.

નકુરના હીરજીબાપા

એક વાર એક વૃદ્ધ સજ્જન મળવા આવ્યા. તેમણે બળાપો કાઢ્યો. “પેલો હીરજી છે ને તેણે આ કાળા લોકોને ભજન શિખવાડ્યાં છે. તે મારાં સાળાં મંદિરમાં ગરી જતાં હતાં તે મેં બધાંને બહાર કાઢ્યાં. મંદિર અભડાવી નાખ્યું.” વૃદ્ધ ખુમારીથી બોલ્યા.

મેં અનેક વાર કહ્યું છે કે હિન્દુધર્મ પ્રસારક્રમ નથી. આ તેની મોટી કમજોરી છે એટલે તે બળવાન નથી થઈ શકતો. અહીં આફ્રિકામાં જ નહિ વિશ્વભરમાં આપણે ગમે ત્યાં રહેતા હોઈએ. આપણે કોઈને હિન્દુ બનાવી શકતા નથી. અહીં ઘરકામ કરનારા બોય કે સ્ત્રી-બોય ખ્રિસ્તીઓ હોય છે. તેને ‘જય શ્રીકૃષ્ણ’ બોલતાં પણ કોઈ શીખવતાં નથી. પાછળની યાત્રાઓમાં મેં જોયું કે પેલા બધા જોન્સનો કે વિલિયમો, મુસ્લિમ થઈને મહમદઅલી કે જાન મહમદ થઈ ગયા છે પણ કોઈ જયેશ કે નીલેશ થયો નથી.

નકુરના હીરજી ઠક્કરે આ કામની શરૂઆત કરેલી, તેમણે કાળા ભાઈઓને ભજન ગાતાં શિખવાડેલાં, તંબૂરો, ઢોલક, મંજીરાં લઈને આ લોકો એટલાં સરસ નરસિંહ-મીરાંનાં ભજનોની રમઝટ બોલાવે કે મજા આવી જાય. હીરજીબાપા એમ કહેતા કે ભલે તેઓ દારૂ પીએ, માંસ ખાય, પણ ભજન ગાય. આપણે હિન્દુઓ પણ ક્યાં દારૂમાંસનો ઉપયોગ નથી કરતા? આચારોની ઉદારતા વિના ધર્મ કદી પ્રસારક્રમ ન થઈ શકે. બૌદ્ધ ધર્મ આહારની બાબતમાં ઉદાર થયો એટલે અડધા વિશ્વમાં ફેલાયો હતો. જૈન ધર્મ આવો ઉદાર ન થઈ શક્યો એટલે તે ફેલાઈ ન શક્યો. આચારોની અનુદારતા, એમ કહો કે સંકુચિતતા આજે હિન્દુઓને નડી રહી છે. કોઈ પણ મહોલ્લામાંથી બહુ સરળતાથી હિન્દુઓને ભગાડી શકાય છે. તેના ઘર આગળ ઈંડાનાં બે છોતરાં નાખ્યા કરો, થોડાંક પીંછાં કે માંસના ટુકડા નાખ્યા કરો. ચુસ્ત ધાર્મિક સ્ત્રીઓ તરત જ હાથતોબા કરી મૂકશે અને ભાગવાની તૈયારી કરવા લાગશે—“અહીં ના રહેવાય.” કેટલાક સંપ્રદાયોએ એવી પવિત્રતા આપી છે કે તે વાતવાતમાં અભડાઈ જાય. સાબુ મેલથી અભડાય નહિ, જો અભડાય તો મેલથી દૂર ભાગે, આપણી પવિત્રતા પણ અપવિત્રતાથી દૂર ભાગે છે. અપવિત્રતાને દૂર નથી કરી શકતી. ધર્મના દ્વારા ઊભી થયેલી આ દુર્બળતાએ પ્રજાને દુર્બળ બનાવી છે. હીરજીબાપાનાં કાળા લોકોનાં મંડળો મને ગમ્યાં, પણ જુનવાણી લોકોને ક્યાં ગમે છે? તેમને તો ભારતમાંથી આવતા પવિત્ર સાધુઓ, શાસ્ત્રીઓ, સંતો ગમે છે, કારણ કે તેઓ પવિત્ર પાણી સાથે લઈને આવે છે, બહારનું પાણી પણ નથી પીતા. બસ આ જ

પવિત્રતા. આની જ પૂજા થાય છે. બિચારા, હીરજીબાપાનું બહુ ચાલ્યું નહિ. પેલાં મંડળો વિખરાઈ ગયાં. જે તેમને અપવિત્ર માનતા ન હતા, તેમનામાં ભળી ગયાં. લગભગ એક મહિનો પ્રવચનો ચાલ્યાં. હવે વિદાય થવાનું થયું. શ્રી શાંતિલાલ ઠક્કરનું કહેવું હતું કે ઉઘરાણું ન કરનારા તમે પહેલા સાધુ આવ્યા છો. અમારે ત્યાં તો ટકાવારીથી કથા સપ્તાહો થાય છે. અર્થાત્ આવકના ચાલીસ ટકા મંદિરના તો સાઠ ટકા કથાકારના. આવી ટકાવારી ચાલે છે. રોજ કાંઈ ને કાંઈ પૈસા કઢાવવાનો પ્રસંગ કથામાં આવે. પૈસા વિનાની આ પહેલી કથા અમે સાંભળી. મને આનંદ થતો કે ચાલો, કાંઈક તો સારું થયું છે. શ્રી શાંતિલાલ મારા માટે સરસ મજાનું પાકિટ ઘડિયાળ લઈ આવ્યા અને આગ્રહથી આપ્યું. લોકોની ભાવવિભોર વિદાય લઈને હું નૈરોબી પહોંચ્યો. સાથે પુરુષોત્તમ પણ હતા.

2-12-03

*

૧. નૈરોબીમાં

જંજાથી વસમી વિદાય લઈને અમે કમ્પાલા આવ્યા. યુગાન્ડામાં સૈનિકશાસન લાગુ થઈ ચૂક્યું હતું. એટલે સ્થળે સ્થળે સૈનિકો ગોઠવાઈ ગયા હતા. પદભ્રષ્ટ પ્રમુખ અબોટે લીરા તરફના હતા એટલે તેમની જાતિવાળાને મહત્ત્વના સ્થાને ગોઠવ્યા હતા. હવે ઈદીનો વારો હતો, તેમણે અબોટેના સમર્થકોનો કચ્ચરઘાણ કાઢવા માંડ્યો હતો. રાજવિપ્લવમાં સારું-નરસું ઘણું નષ્ટ થઈ જતું હોય છે. ઘણા લોકો જાન બચાવવા દેશ છોડીને ભાગી રહ્યા હતા. તેમને પકડવા તથા સફાયો કરવાનું કામ પણ ચાલી રહ્યું હતું. જે હિંસા કરી શકે છે તે જ રાજ્ય કરી શકે છે. વિરોધીઓ અને ષડ્યંત્રકારીઓ વિનાની રાજસત્તા હોતી નથી. આ બધાને મૂળમાંથી ઉખાડી શકે તે જ નિશ્ચિંત શાસન કરી શકે. રીઢા અને મીંઢા શત્રુઓને જીવતદાન આપનાર પોતે જ કમોતે મરતો હોય છે. નાઈલ નદીના પુલ ઉપર અમારી ગાડીઓ રોકવામાં આવી. સૈનિકોને જો જરાક વહેમ પડે તો આવી બન્યું સમજો. ગાડીની આગલી સીટ ઉપર હું બેઠો હતો. પ્રિસ્ટ છે તેવું તેઓ સમજી ગયા. તરત જ કહ્યું “કોઈન્ડા... કોઈન્ડા...” અર્થાત્ જાવ... જાવ. ‘હાશ’ કરીને અમે પુલ પાર કર્યો.

સૈનિકો વિશે લોકો વાતો કરે કે તેમની ગાડી આગળ જતી હોય અને આપણી ગાડી પાછળ હોય, તો ઓવરટેક ન કરી શકાય. કોઈ ઉતાવળિયો જો ઓવરટેક કરે તો સૈનિકો આગળ વધીને તેને ઝૂડી નાખે. હવા કાઢી નાખે. આ સૈનિકશાસન હતું અને ધાક જમાવ્યા વિના અધિનાયક થઈ શકાય નહિ.

અમે કમ્પાલા પહોંચ્યા, મણિબહેન-ડાહીબહેન વગેરે બધાં ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. એક બે દિવસ રોકાઈને મારે નૈરોબી જવાનું હતું. શ્રી પુરુષોત્તમ મારી સાથે હતા. અમે તો નૈરોબી પહોંચી ગયા. નૈરોબીમાં કેટલાંય હિન્દુમંદિરો છે. તેમાં મહાદેવના મંદિરમાં મારે ઊતરવાનું હતું તથા ત્યાં જ પ્રવચનો પણ કરવાનાં હતાં. મંદિરની એક તરફ એક ઓરડો હતો તેમાં મારો ઉતારો થયો અને બાજુમાં જ મધ્યમ કક્ષાનો હોલ હતો તેમાં પ્રવચન શરૂ થયાં. પ્રવચનો તો ઠીક ઠીક ચાલતાં રહ્યાં પણ ઉતારો રોડને અડીને જ હોવાથી મોટી મોટી ટૂકો દિવસ-રાત ચાલ્યા કરે. તેનો ભારે ઘરઘરાટ થાય અને ડિઝલના ધુમાડા નીકળે તેથી ત્રાસ થાય. બીજું અહીં જમવાનો સમય બપોરના બે વાગ્યાનો, લોકો દુકાન-ધંધાથી આવીને જમે. હું સવારે નાસ્તો વગેરે કાંઈ કરું નહિ. દશ-સાડા દશ વાગે જમવાની ટેવ. બે વાગ્યા સુધી તદ્દન ભૂખ્યા બેસી રહેવાથી તકલીફ થાય. વળી પાછું હું મારા કષ્ટની વાત કોઈને કરું નહિ. અહીંના લોકો અજાણ્યા હતા એટલે જંજા—કંપાલા જેવો લાગણીનો તંતુ બંધાયો ન હતો. એટલે લોકો પણ ખાસ કાંઈ ધ્યાન આપે નહિ. સૌ પોતપોતાના કામમાં મસ્ત રહે.

આપણે માનીએ કે ન માનીએ, અગવડો કોઈને ગમતી નથી અને સગવડો સૌને ગમે છે. પછી ભલેને પોપટની માફક કોઈ રટ્યા કરે કે “હું શરીર નથી. હું તો પૂર્ણ સુખરૂપ આત્મા જ છું” આવી કાલ્પનિક વાતો અને બકવાદમાં કશો ફરક નથી. છતાં મને થયું કે “કરના ફકીરી કયા દિલગીરી સદા મગનમેં રહનાજી”વાળું કબીરનું ભજન ગાવું. “કોઈ દિન શીરા કોઈ દિન પૂરી કોઈ દિન ફક્કફક્કાજી” પણ આવું ભજન તો સભામાં ગાવાથી લોકરંજન થાય. તેથી કાંઈ પ્રશ્નો ન ઉકેલાય. મને મૂકીને પુરુષોત્તમ તો પાછા કંપાલા જતા રહ્યા હતા એટલે અંતરંગ વાત થાય તેવો કોઈ માણસ પણ ન હતો. જેની પાસે અંતરંગ વાત કરવાની જગ્યા ન હોય તે માનસિક હળવાશ ન અનુભવી શકે, પણ બેત્રણ દિવસમાં જ ભગવાને એક ચિંતા કરનારા માણસ મોકલી દીધા. તે હતા ધર્મજના બાબુભાઈ પટેલ. તે રોજ પ્રવચનમાં આવે અને મારી પરિસ્થિતિ જાણે. રોડ ઉપરનો ભારે ઘોંઘાટ અને બે વાગ્યે જમવા જવાનું, ત્યાં સુધી ચુમાઈને બેસી રહેવાનું, ઘણી વાર તો હું એક ઊંઘ પણ લઈ લઉં. હશે હવે અહીં પણ એક મહિનો જ ખેંચવાનો છે તે ખેંચાઈ જશે. તેમાં એક વાર એક ઘટના ઘટી.

મહાદેવ ઉપર ઘણું દૂધ ચઢે, સોમવાર કે સોમવતી અમાવાસ્યા હોય તો તો પૂછવું જ શું? ત્યારે કેન્યામાં જોમો કેન્યાટા પ્રમુખ હતા. તેમણે હોલેન્ડથી ચાલીસ-ચાલીસ લિટર દૂધ એક ટંકે આપે તેવી ગાયો મંગાવેલી એટલે દૂધ ઘણું થાય. શ્રદ્ધાળુ—શિવભક્તો દૂધ ચઢાવા માટે પડાપડી કરે. આ બધું દૂધ પાછળ એક જગ્યાએ ભેગું થાય. દૂધ ફાટે—સડે—ગંધાય. કેટલીક વાર તો જીવાત પણ પડે. આ જોઈને મારું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. મેં પ્રવચનમાં આ વિષય જ ઉઠાવ્યો. વિસ્તારથી સમજાવ્યું કે દૂધનો આ બગાડ એ ભયંકર અપરાધ છે. મેં કહ્યું કે મારે દૂધ ચઢાવવાનું બંધ નથી કરાવવું. માત્ર તેનો બગાડ અટકાવવો છે. હવે તમે થોડીક રીત બદલો. દૂધ લાવો, કેસરપિસ્તાં ચારોળી

નાખીને લાવો. પણ તેમાંથી માત્ર એકાદ ટીપું જ ચઢાવો. બાકીનું બધું ધરાવો. એ ધરાવેલું દૂધ, અનાથ આશ્રમમાં કે છાત્રાલયોમાં મોકલી આપો. બાળકોને પ્રેમથી પિવડાવો. તમારા ધર્મનો જયજયકાર થઈ જશે. આ બગડેલું—સડેલું—દુર્ગંધ મારતું દૂધ જોઈને વિદેશીઓ આપણા ધર્મ માટે કેવી ધારણા કરતા હશે. જરા વિચાર કરો. મારી વાતની સારી અસર થઈ. ઘણાંને ગમ્યું, પણ કેટલાક જુનવાણી લોકોને ન ગમ્યું. આવું તો બને જ. કાંઈ એક જ પ્રવચનમાં સોએ સો ટકા પરિણામ ન આવે. એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સજ્જન હતા. તેઓ મંદિરમાં કાંઈક કર્તાધર્તા હશે તેવું લાગ્યું. તે પણ જુનવાણી લાગ્યા. શ્રી બાબુભાઈ મને રોજ કહેતા કે હવે અહીં નથી રહેવું. મારી સાથે ચાલો, અહીં બાંધણીના ડો. આર. સી. પટેલનો સરસ બંગલો છે, તેમાં સારું રહેશે. હું રોજ ના ના કહેતો હતો પણ હવે મને પણ લાગવા માંડ્યું કે જગ્યા બદલવાનો સમય પાકી ગયો છે. એક દિવસ ફિફ્થ પાર્કલેન્ડમાં આવેલા ડો. આર. સી.ના બંગલે મને લઈ ગયા. બાકીના વીસેક દિવસ હું અહીં જ રહ્યો. બંગલામાં વિશાળ હોલ હતો. સારા-સારા બૌદ્ધિક શ્રોતાઓ અહીં આવતા અને સત્સંગ કરવાનો ખૂબ આનંદ આવતો. બાબુભાઈ તો બહુ જ ખુશ હતા. તેઓ મારી બરાબર કાળજી રાખતા.

આર. સી. વિધુર હતા. તેમની દીકરી કૃષ્ણા તેમની સેવા કરતી. ભણેલીગણેલી-ગુણવાન દીકરી મારી પણ પૂરેપૂરી કાળજી રાખતી. અગવડોમાંથી હું ફરી પાછો સગવડોમાં આવી ગયો હતો. હવે શારીરિક અને માનસિક બન્ને રીતે શાંતિ અને પ્રસન્નતા હતી. પ્રશ્નો ઉકેલાય તો જ શાંતિ મળે. હું મનોમન બાબુભાઈનો આભાર માનતો હતો. તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી મારી સાથે ખૂબ સારો સંબંધ રાખ્યો હતો.

એક વાર સૂર્યકાંત પટેલ નામના સજ્જન મળ્યા. મને લાગે છે કે તે પણ ધર્મજના હતા. તેમણે કહ્યું કે ચાલો આપણે નેશનલ ગેમપાર્ક જોવા જઈએ. મેં હા પાડી અને બીજા જ દિવસે નૈરોબીની નજીક જ આવેલો હજારો હેક્ટરમાં ફેલાયેલો પાર્ક જોવા અમે નીકળી પડ્યા. આ પાર્કમાં હજારો જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ કુદરતી રીતે વસે છે. પાર્કમાં વૃક્ષો ઘણાં ઓછાં છે. દૂર દૂર સુધી મેદાનો છે, જેમાં ઊંચું ઘાસ છે. ઘાસાહારી પ્રાણીઓ ચરે છે અને માંસાહારી પ્રાણીઓ લપાઈ-છુપાઈને તેમનો શિકાર કરે છે. માંસાહારી પ્રાણીઓ ઘાસાહારી પ્રાણીઓનો શિકાર કરીને માંસ ખાય, ઘાસાહારીઓ ઘાસ ખાય. કુદરતી વ્યવસ્થામાં સૌ જીવી રહ્યાં છે. હિંસક પ્રાણીઓમાં સિંહ, દીપડા, ચિત્તા, હાઈના, કૂતરા, બિલાડાં વગેરે છે. તો ઘાસાહારી પ્રાણીઓમાં જિરાફ, જેબ્રા, વીલ્ડબીસ્ટ, ભેંસો, હરણો, સૂવર વગેરે અનેક જાતનાં પ્રાણીઓ છે. કેટલાંબધાં જિરાફો દેખાય છે, જે વૃક્ષોની ડાળોમાંથી પાંદડાં ખાઈ રહ્યાં છે. જિરાફ ઘાસ ચરી શકતાં નથી. ડાર્વિનનું કહેવું છે કે ઉપરાઉપરી દુષ્કાળ પડ્યા અને ઘાસ સુકાઈ ગયું, એટલે વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખાવા માટે તેમણે ડોક ઊંચી કરી. તેમની ઇચ્છાશક્તિથી ક્રમે ક્રમે તેમની ડોક લાંબી થઈ ગઈ. ગળે ન ઊતરે તેવી વાત લાગે છે. બીજાં હરણાં વગેરેની ડોક હતી તેવી ને તેવી કેમ રહી ગઈ? આ લાંબી ડોક થતાં પેઢીઓ વીતી ગઈ હશે. ત્યાં સુધી વરસાદ પડ્યો જ નહિ હોય. ઘાસ ઊગ્યું જ નહિ હોય? અંધશ્રદ્ધા માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જ નથી હોતી. બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ તેનું અસ્તિત્વ રહેતું જ હોય છે. ઘણું ફર્યા પણ સિંહ જોવા ન મળ્યા. અમે નિરાશ થવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં રૈજરે સંદેશો મોકલ્યો કે અમુક પોઈન્ટ ઉપર સિંહો છે. અમે તો કાચા રસ્તાઓ ઉપર ગાડી હાંકીને પહોંચી ગયા.

અમારા પહેલાં ત્યાં ત્રણચાર ગાડીઓ ભેગી થઈ ગઈ છે. ક્યાંક કાંઈ વિશેષ દર્શનીય તત્ત્વ હોય તો ગાડીઓ ભેગી થઈ જાય. અમે પણ તેમાં શામિલ થઈ ગયા. સિંહ તો દેખાતા ન હતા. પછી કોઈએ કહ્યું કે પેલા ધૂંબામાં 18 સિંહો છે. એક નાના વૃક્ષોનું ઘેરાદાર ઘટાવાળું ધૂંબું હતું, તેમાં નજીક જઈને જોયું તો બાળ-બચ્ચાં સાથે અઢારની સંખ્યામાં સિંહો આરામ કરી રહ્યા હતા. બપોરના બે વાગ્યા હશે. ગરમી પડી રહી હતી. ગરમીથી બચવા માટે આ ધૂંબાની છાયામાં બધાં પેસી ગયાં હશે. કેટલાંક તો બહુજ હાંફી રહ્યાં હતાં. કોઈ આંખ ઉઘાડતું ન હતું. અમારી તરફ જોવાની પણ તૈયારી ન હતી. બધા થાકીને ચાલ્યા ગયા, પણ અમે ઊભા રહ્યા. મેં ગાડીને નજીક લેવા સૂચના આપી. અમે ચારેક ફૂટ જેટલે નજીક પહોંચી ગયા. પણ કોઈ નોંધ લેવા પણ તૈયાર નથી. અહીંનો ખાસ કાયદો છે—પશુઓને વિક્ષેપ કરવાનો નહિ. તે જે કરતાં હોય તે કરવા દેવાનું. તે જતાં હોય તો ગાડીઓ ઊભી કરીને તેમને જવા દેવાં. કદી પણ કારની નીચે ઊતરવાનું નહિ. હમણાં જ થોડા જ દિવસો પહેલાં એક ફ્રેંચ યુવાને કારમાંથી નીચે ઊતરીને સિંહની નજીક જવા પ્રયત્ન કર્યો તો સિંહે હુમલો કરી તેને મારી નાખ્યો હતો. આ પ્રાણીઓ ઉપર અનુસંધાન કરવા વર્ષો સુધી અહીં પડ્યા રહે છે. હા, આ બધું ગોરાઓ કરે છે. આપણને બહુ રસ નહિ. આપણે ભલા ને આપણો નોકરી-ધંધો ભલો.

અંતે અમે પણ થાકીને વિદાય લીધી એક અસર લેતા ગયા કે શાંતિ, સિંહને હોય છે. હરણાં કે સસલાંને તો જરાય નહિ. આ જ જોઈ

ત્યો ને, કેવાં શાંતિથી નિર્ભયતાથી સૂતાં છે? છે કોઈના બાપની પરવા? પણ સિંહની શાંતિનું કારણ છે, તેની નિર્ભયતા અને નિર્ભયતાનું કારણ છે—સર્વોપરી શક્તિમત્તા. માણસોમાં પણ જે સર્વોપરી શક્તિમત્તા પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ નિર્ભય થઈને શાંતિથી જીવી શકે છે. આ સિંહો અહિંસાવાદી નથી. તેમ હિંસાવાદી પણ નથી. અહીં નજીકમાં જ હરણાં ચરે છે. પણ જરાય હુમલો કરવાની ઇચ્છા નથી. હા, ભૂખ્યા થાય ત્યારે જ જરૂર પૂરતી જ હિંસા કરે છે. કહેવાય છે કે એક શિકારને મારવા માટે સિંહણોને ત્રીસ વાર દોડવું પડે છે. સિંહ ભાગ્યે જ શિકાર કરે છે. તેનું ભારે શરીર દોડવામાં સાથ નથી આપતું, તેથી સિંહણો જ યોજનાબદ્ધ ગોઠવાઈને શિકાર કરે છે. પહેલાં બધી જુદા જુદા મોરચા ઉપર ગોઠવાઈ જાય છે. ઘાસની સાથે તેમનો રંગ મળી જાય છે. એટલે ઘાસાહારી પ્રાણીને જલદી દેખાય નહિ. પછી એક સિંહણ ઘાસાહારી પ્રાણીઓના ટોળા નજીક જાય છે. તેના કાન અને પૂંછડાનો આકાર જોઈને પ્રાણીઓને ખબર પડી જાય છે કે આ શિકાર કરશે કે નહિ. એક બોડીલેંગ્વેજ હોય છે. પ્રાણીઓ બહુ જલદી સમજી જાય છે, જો તે શિકાર કરવાનું ન હોય તો નજીકથી અરે વચ્ચેથી પણ જાય તો કોઈ દોડાદોડી ન કરે, પણ બોડીલેંગ્વેજથી ખબર પડે કે શિકાર કરવાનું છે તો તરત જ બધાં દોડવા માંડે. સેંકડો-હજારો પ્રાણીઓને દોડતાં જોઈને થાય છે કે આ લોકો જીવનભર આવી રીતે તબડક તબડક દોડી દોડીને જીવશે અને મરશે. ઘાસાહારી પ્રાણીઓ વૃદ્ધ થતાં નથી. તે વૃદ્ધ થઈ જાય તે પહેલાં જ તેમનો શિકાર થઈ જાય છે. અંતે તો તે કોઈનો ખોરાક થવા જ જન્મ્યાં છે. બિચારાં છે તો અહિંસાવાદી, કોઈનું કશું બગાડતાં નથી. પણ સંગઠિત થઈને કદી સામનો પણ કરતાં નથી, તેઓ લડે છે પણ અંદરોઅંદર. આપણે પણ કાંઈક આવી જ સ્થિતિ પાર કરી રહ્યા છીએ. ભારે બહુમતી—પણ માર ખાવાનો સ્વભાવ, બસ માર જ માર ખાતા રહો, ડરતા રહો. નિર્ભયતા ક્યાંથી આવે, જ્યાં સુધી શક્તિમાં સર્વોપરિતા ના આવે? અહિંસા-વાદથી પ્રજાને શું મળ્યું? શું નુકસાન થયું તેનો વિચાર હવે તો કરવો જોઈએ. બહુ મોડું થઈ રહ્યું છે. સ્ટીમર ડૂબી રહી છે પછી જાગીને શું કરશો? વિચારો કરતાં કરતાં અમે આગળ વધી રહ્યા છીએ ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે એક વૃદ્ધ સિંહ ફલાણી જગ્યાએ છે. અમે તો ઊપડ્યા પેલી જગ્યાએ. સિંહનાં દર્શન જ ખરાં દર્શન છે. બાકી હરણાં-સસલાં તો ઠીક હવે સમજ્યા.

9-12-03

*

10. સિંહણોની બેવફાઈ

પ્રાણીઓનાં જીવનનું ગહન અધ્યયન કરનારને ખ્યાલ આવશે કે જે હિંસક પ્રાણીઓ છે તે જ સર્વોપરી છે તેમની જ આજ વર્તીતી હોય છે, પછી તે જળમાં, સ્થળમાં કે નભમાં ગમે ત્યાં હોય. ક્યાંય અહિંસાની સર્વોપરિતા નથી. અહિંસક પ્રાણીઓ નાસતાંભાગતાં, ભયભીત થઈને જીવતાં હોય છે. જોકે હિંસક પ્રાણીઓની સંખ્યા કરતાં તેમની સંખ્યા સોગણાથી પણ વધારે હોય છે. અહિંસાની સાથે અવીરતા પણ જોડાયેલી રહે છે. હરણાં—સસલાં, જિબ્રા કે જિરાફ વગેરે વીર નથી હોતાં, સાથે સાથે વિજાતીય શત્રુ સામે સંગઠિત પણ નથી થઈ શકતાં; ભલેને તે ગમેતેટલાં અલમસ્ત કેમ ન હોય. માણસોમાં પણ આવા બે ભેદ જોઈ શકાય છે: શસ્ત્ર વિનાનાં અવીર માણસો કદી રાજ્ય કરી શકતાં નથી. તે પ્રજા જ બનીને જીવે છે. ગુલામી કે અર્ધગુલામી તેમના માટે અનિવાર્ય વિધિના લેખ બની જતા હોય છે. જે કોઈ ધર્મ પ્રજાને શસ્ત્રવિહોણી કે શસ્ત્રવિમુખ બનાવે છે, તે પ્રજા માટે ગુલામીની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. ચારે તરફ આવી જ વ્યવસ્થા દેખાય છે. ખાસ કરીને અહીં જંગલમાં તો ખરી જ. અહીં જંગલમાં કોઈ ઘાસાહારી પ્રાણી કુદરતી મોતે મરતું નથી, તે હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર થઈને જ મરે છે. એટલે મોટા ભાગે તેમને વૃદ્ધાવસ્થા પણ નથી આવતી. વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં પહેલાં જ તે શિકાર થઈ જાય છે. પણ સિંહોને વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે અને તે બહુ કરુણ દશામાં ઘડપણ વિતાવીને મરે છે. અમે ફરતા હતા ત્યાં સંદેશો આવ્યો કે અમુક ક્ષેત્રમાં એક વૃદ્ધ સિંહ બીમાર હાલતમાં બેઠો છે. અમે તો તે ક્ષેત્ર તરફ ગાડી હંકારી અને દશેક કિ.મી. ચાલ્યા પછી પેલો સિંહ નજરે પડ્યો. ઘાસના મેદાનમાં તે એકલો તદ્દન દયનીય હાલતમાં બેઠો હતો. અમે છેક તેની સમીપમાં ગાડી લીધી પણ તે ઊઠ્યો નહિ. હવે તેનામાં ઊઠવાની શક્તિ રહી ન હતી. અમારામાંથી કોઈકે તેના તરફ માટીનું ઢેકું માર્યું, તે માંડ ઊઠ્યો અને દશેક ફૂટ ચાલીને બેસી પડ્યો. તેની કેશવાળી ખરી ગઈ હતી. શરીર હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું હતું. કદાચ આંખે બરાબર દેખાતું પણ નહિ હોય. ભૂખથી પેટ ચોંટી ગયું હતું. દાંત પડી ગયા હતા. ઘણા દિવસથી તેણે શિકાર કર્યો નથી કારણ કે શિકાર કરી શકતો નથી. ઘાસ તો ઘણું છે, પણ તેનાથી ઘાસ ખવાતું નથી. કદાચ તે તરસ્યો પણ હશે. આવી ને આવી સ્થિતિમાં તે રિબાઈ રિબાઈને મરી જવાનો. અમારા સૌનાં હૃદય દયાથી ભરાઈ આવ્યાં પણ શું કરી શકાય?

કહેવાય છે કે સિંહ બહુપત્નીવાળો હોય છે. તેને પાંચ-સાત કે દશ સિંહણો હોય છે, જે શિકાર કરે છે અને પછી સર્વપ્રથમ સિંહ જમે છે. યુવાવસ્થાની મર્દાનગીભરી ખુમારી ભોગવીને જ્યારે તે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે છે એટલે સિંહણો વિનાના વાંઢા સિંહોને ખ્યાલ આવી જાય છે. એ લોકો ગેંગ બનાવીને આ વૃદ્ધ સિંહ ઉપર હુમલો કરી દે છે. થોડોક સામનો કર્યા પછી તે ભાગી છૂટે છે. બસ, અહીંથી તેની દુર્દશા શરૂ થાય છે. પેલા કુંવારા સિંહો, પેલી સિંહણો સાથે પરણવા પ્રયત્નો કરે છે. શરૂઆતમાં તો સિંહણો નવા પતિઓને સ્વીકારતી નથી. મોઢું બગાડીને, ઘુરઘરાટ કરીને કે દાંતિયાં કરીને તેઓ વિરોધ બતાવે છે. પણ અંતે તેઓ વશ થઈ જાય છે. સિંહણોને નવા પતિઓ સ્વીકાર્ય થઈ જાય છે. પેલો વૃદ્ધ સિંહ દૂરદૂરથી પોતાની પત્નીઓની બેવફાઈ જોઈને વધુ દુઃખી થાય છે. તેને ભારે આઘાત લાગે છે. નવા સિંહોનો સ્વીકાર કર્યા પછી સિંહણો પણ પોતાના જૂના પતિને ભગાડી મૂકવાનું કાર્ય કરતી થઈ જાય છે. બસ, આનું નામ તે સ્વાર્થની દુનિયા કહેવાતું હશે. “સ્ત્રીઓનો ભરોસો ના કરવો” એવી કહેવત પણ આ કારણે જ પડી હશે. આદ્યશંકરાચાર્યે પ્રશ્નોત્તરી ગ્રંથમાં કદાચ આ જ કારણસર લખ્યું હશે કે “વિશ્વાસ પાત્રં ન કિમસ્તિ?” નારી. અર્થાત્ વિશ્વાસપાત્ર કોણ નથી? તો કહે કે નારી. “વિજ્ઞાન મહાવિજ્ઞતમોઽસ્તિ કો વા? નાર્યા પિશાચ્યા ન ચ વંચિતોયઃ” અર્થાત્ સૌથી મોટામાં મોટો મહાજ્ઞાની કોને કહેવાય? તો કહે કે નારીરૂપી પિશાચિણીથી જે ઠગાયો નથી કે ઠગાતો નથી. આવાં અસંખ્ય વાક્યો બીજા નીતિકારોએ પણ કહ્યાં છે. આ સિંહણોને હવે પેલા જૂના—ઘરડા પતિ ઉપર જરાય પ્રેમ નથી. કારણ કે હવે કામનો રહ્યો નથી. કદાચ માણસોમાં પણ થોડાઘણા અંશે આવું થતું હશે.

ઘણી વાર સુધી આ કંગાળ સિંહની આવી કફોડી હાલત જોઈને અફસોસ કરતા અમે વિદાય થયા. લાંબું જીવન, ઘરડું જીવન, લાચાર જીવન તે આનું નામ. એક પ્રશ્ન એ પણ થયો કે હરણાં સુખી કે સિંહ સુખી? પેલાં શિકારમાં પાંચ જ મિનિટમાં મરી જાય છે. તેમને વૃદ્ધાવસ્થા કે બીમારીનો ખાસ સામનો કરવો પડતો નથી. પણ જીવનભર ફફડતાં ફફડતાં જીવવું પડે છે. તો આ બાજુ વનનો રાજા કેસરી પાછલી જિંદગીના પાછલા દિવસો કેટલી કરુણામાં વિતાવે છે?

ફરતા ફરતા અમે એક ખાસ પ્રકારના વૃક્ષ નીચે પહોંચી ગયા. જોયું તો તેની આડી ડાળીઓ ઉપર ચાર-પાંચ સિંહણો બેઠી હતી. નવાઈ લાગી. ચિત્તો કે દીપડો તો ઝાડ ઉપર ચઢી જાય પણ આ તો સિંહણો ચઢી ગઈ હતી. કોઈએ સમજાવ્યું કે આ ક્ષેત્રમાં ઝેરી માખીઓનો બહુ ત્રાસ છે. ઝેરી માખી જેને કરડે તે મરી જ જાય. પ્રથમ તો તે ઊંઘ્યા કરે અને પછી મરી જાય. આ સિંહો પણ તેમના ભયથી થરથરે છે. હા, વનરાજ ખરા પણ માખીઓના નહિ. પ્રવાસીઓ પણ જ્યારે જંગલમાંથી બહાર નીકળે ત્યારે પોલીસ ચેકિંગ કરે. કોઈ માખી તો સાથે નથી આવીને? કોઈને કરડી તો નથી ને? આ માખીઓના કારણે હજારો એકરનો વિસ્તાર મનુષ્ય વિનાનો ઉજ્જડ પડ્યો છે.

કેટલાં બધાં જિરાફ, કેટલા બધા જિબ્રા અને કેટલાં બધાં હરણો જોયા પછી અમે પાણીમાં પડેલા હીપોપોટેમસ અથવા જળઘોડા જોયા. ભેંસોની માફક સેંકડોની સંખ્યામાં પાણીમાં આખું શરીર ડુબાડીને માત્ર નસકોરાં જ બહાર રાખીને કલાકો સુધી તે પડ્યા રહે છે. તે ઘાસ ખાય છે. રાત્રે બહાર નીકળીને ચરે છે. કોઈ કોઈ વાર દિવસે પણ બહાર નીકળે. તેમને ગરમી બહુ લાગે છે એટલે પાણીમાં પડ્યા રહે છે. કોઈ કોઈ વાર તેઓ પોતાના જડબાને પૂરેપૂરું ખોલે છે તો બહુ ભયંકર દેખાય છે. કોઈ હિંસક જાનવરે હીપો કે ગેંડાનો શિકાર કર્યો હોય તેવું સંભળાયું નથી. અમે ગેંડા પણ જોયા. આપણા આસામના ગેંડા કરતાં અહીંના ગેંડા થોડાક જુદા લાગે છે. તેનામાં અમાપ બળ છે. દેખાવ પૂરતું તેનું શીંગડું જો કોઈને મારે તો મરી જ જાય. જ્યારે તે કોધે ભરાય છે, ત્યારે ધૂળ ઉડાડતો થોડો પાછળ પડે છે અને પછી જોરથી ટક્કર મારે છે. હમણાં થોડા જ દિવસ ઉપર એક કુદ્ધ ગેંડાએ એક ગાડીને ટક્કર મારી હતી તે દરવાજો ચીરીને તેનું શીંગડું બેઠેલા માણસની જાંઘમાં પેસી ગયું હતું ને માણસ મરી ગયો હતો.

સાંજ પડી રહી છે અને હવે અમે ઘર તરફ પાછા વળી રહ્યા છીએ, ત્યાં તો જોયું કે વનમાં બહુ મોટી આગ લાગી છે. ઊંચું ઊંચું ઘાસ ભડભડ બળી રહ્યું છે. મોટી મોટી જ્વાળાઓ સાથે ધુમાડો છવાઈ ગયો છે. એક જગ્યા એવી આવી કે રસ્તાની બન્ને તરફનું મોટું મોટું ઘાસ બળી રહ્યું હતું, તેની મોટી મોટી જ્વાળાઓમાંથી અમારે રસ્તો પણ કરવાનો હતો. અમારી ત્રણ ગાડીઓ હતી. અંધારું છવાઈ રહ્યું હતું. ત્રણ ગાડીઓ ઊભી રહી ગઈ. હવે શું કરવું? જો જરાક પેટ્રોલને આગ લાગે તો બધાનું આવી બને. સૌની ના હોવા છતાં હું નીચે ઊતર્યો. આવા અગ્નિના ક્ષેત્રમાંથી બધાં જ પ્રાણીઓ જીવ લઈને ભાગી છૂટ્યાં હોય એટલે અત્યારે તેમનો તો ડર ન હોય. પગે ચાલીને રોડે રોડે અડધો કિલોમીટર જઈ આવ્યો. આગળ અગ્નિ ન હતો. અંદર બેઠેલ બહેનો પ્રભુસ્મરણ કરતી હતી. એક બહેન તો વારંવાર જલારામ બાપાને યાદ કરતી હતી. વિપત્તિમાં સહજ રીતે પ્રભુ યાદ આવે. મેં સૌને સમજાવ્યાં અને હિંમત આપીને કહ્યું કે તીરની માફક પૂરી ગતિમાં ગાડીને દોડાવી મૂકો. દરવાજા ખુલ્લા રાખો કદાચ આગ લાગે તો ગાડી છોડીને બધાંએ બહાર કૂદી પડવું. બધાના જીવ અધ્ધર હતા. પ્રભુસ્મરણ કરીને અમે તો તીરની માફક ગાડીઓ દોડાવી મૂકી અને હેમખેમ અગ્નિનું ક્ષેત્ર કુદાવી લીધું. હાશ, હવે શાંતિ થઈ. સુરક્ષિત ક્ષેત્રમાં પહોંચીને ગાડીઓ ઊભી રાખી. બધાં નીચે ઊતર્યાં અને પૃથ્વીને માથું અડાડીને પ્રભુનો આભાર માન્યો. મુસીબત વિનાનો પ્રવાસ એ પ્રવાસ જ ન કહેવાય.

9-12-03

*

વિશ્વના બધા ધર્મોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. 1. પ્રસારક્રમ અને 2. અપ્રસારક્રમ.

બૌદ્ધ ધર્મ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રસારક્રમ છે. જે ધર્મ પોતાના અનુયાયીઓને વધાર્યા કરે અને બિનઅનુયાયીઓને પોતાનામાં સમાવીને પોતાની સંખ્યા વધાર્યા કરે તે પ્રસારક્રમ ધર્મ કહેવાય. પહેલાં બૌદ્ધો, આખા વિશ્વને બૌદ્ધધર્મી બનાવવા નીકળ્યા હતા. આખું તો નહિ પણ અડધું વિશ્વ તો તેમણે બૌદ્ધધર્મી બનાવી લીધું. તેની પાછળ પાછળ ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો આવ્યા. તેમણે પણ વિશ્વને પોતાના રંગે રંગવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો, જો તમારે ધર્મને પ્રસારક્રમ બનાવવો હોય તો તેમાં ઘણી સરળતા અને સહજતા હોવી જોઈએ. મને લાગે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતાં ઇસ્લામની ગતિ પ્રસારની દૃષ્ટિએ વધુ તીવ્ર રહી. રાજસત્તા હોવા છતાં પણ ઘણા દેશોમાં ખ્રિસ્તીધર્મ માત્ર છેક નીચલી જાતિઓમાં જ ફેલાયો. જ્યારે ઇસ્લામ તો ઝડપથી ફેલાયો. તેનું લક્ષ્ય જ ફેલાઈ જવાનું હતું. મનુષ્યનું મુખ્ય આકર્ષણ સ્ત્રી અને પૈસો હોય છે. ઇસ્લામે ચાર પત્નીઓની છૂટ આપી. જોકે નવાબો અને બાદશાહો તો સેંકડો પત્નીઓ ધરાવતા હતા. ખ્રિસ્તીઓમાં આવી છૂટ ન હતી. બાદશાહોને પણ એક જ પત્ની હોય, હા, હિન્દુ રાજા-મહારાજા કે દરબારો બહુપત્નીત્વવાળા હતા. તેમાં શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણની બે ધારાઓ હતી. મુસ્લિમો શત્રુઓની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી શકતા અને તેનામાં સંતાન પણ ઉત્પન્ન કરી શકતા. તેમના ત્યાં બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ હતો નહિ. ખ્રિસ્તીઓમાં સાધુ-સાધ્વીઓ હતાં પણ બાકી બધા વિષયભોગને એકપત્નીત્વથી સ્વીકારતા હતા.

બૌદ્ધ અને જૈનોમાં બ્રહ્મચર્યની સૌથી વધુ મહત્તા હતી. એટલે બન્નેના ત્યાં ઢગલાબંધ બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓ થઈ. ટોળેટોળાં ગામેગામ વિચરણ કરે અને પરાવલંબી જીવન પણ ભારે પૂજ્યતા સાથે ગૌરવમય રીતે જીવે. જૈનોમાં તો પતિ-પત્નીની કામવાસનાને પણ હીનતાથી જોવાતું લાગ્યું હતું. હિન્દુઓમાં માત્ર ચોવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી જ બ્રહ્મચર્ય હતું તે પાછળથી શ્રમણોની દેખાદેખી જીવનભરનું થઈ ગયું. મોટા ભાગે બ્રહ્મચારીવર્ગ પુરુષોનો જ રહેતો એટલે સ્ત્રી-પુરુષનું અસંતુલિતપણું થઈ જતું. પુરુષો યુદ્ધોમાં મરાય, બ્રહ્મચારી થઈ જાય, વિદેશે જાય. આમ પુરુષ વિનાની સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘણું વધી જાય. પ્રજાજીવનને ભ્રષ્ટ બનાવવા માટેનું આ સૌથી પ્રબળ કારણ કહી શકાય. જો સ્ત્રી-પુરુષોને પૂરતો કામ મળે તો ઘણો ભ્રષ્ટાચાર બંધ થઈ જાય. પણ જેમ અન્નભૂખ્યાં માણસો અનર્થ કરી બેસતાં હોય છે, તેમ કામભૂખ્યાં માણસો—પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય—મહા અનર્થ કરી બેસતાં હોય છે. અન્ય કઠોર નિયમોથી આ અનર્થોને ઢાંકી તો શકાય છે, રોકી શકાતા નથી. ગમે ત્યારે ઢાંકેલા અનર્થો ફૂટી નીકળતા હોય છે. ત્યારે હાહાકાર થઈ જતો હોય છે. ચારિત્ર્યની બહુ અને વારંવાર વાતો કરનારા—ઉપદેશ આપનારાને ભાન નથી હોતું કે ચારિત્ર્ય તો સદ્ગૃહસ્થને હોય. સદ્ગૃહસ્થ એટલે પતિને પત્નીમાં અને પત્નીને પતિમાં પૂર્ણ સંતોષ હોય, તેને સદ્ગૃહસ્થ કહેવાય. પતિ વિનાની સ્ત્રીને અને પત્ની વિનાના પુરુષને ભાગ્યે જ ચારિત્ર્ય હોય. કારણ કે સ્ત્રીનું ઢાંકણ પુરુષ છે અને પુરુષનું ઢાંકણ સ્ત્રી છે. જે ઢાંકણ વિનાનાં છે, તે ઉઘાડાં છે. કઠોર નિયમોથી તે ઢાંકણ વિનાનું જીવન તો જીવી શકે પણ અકુદરતી રીતે પણ અબ્રહ્મચર્યનું સેવન કરતા પણ થઈ જાય. આ બાબતમાં ઇસ્લામ વધુમાં વધુ કુદરતની સમીપમાં છે. જ્યારે તીવ્ર બ્રહ્મચારીઓ કુદરતથી દૂરાતિદૂર છે. ઇસ્લામે પુરુષો માટે ઘણી સુવિધાઓ કરી આપી છે. તે અનેક પત્નીઓ કરી શકે, સરળતાથી છૂટછેડા આપી શકે. ના ગમે તો તરત જ નિકાલ. પાછી નવી નવી સ્ત્રીઓ પરણી શકે. તેના માટે વિષયત્યાગની કોઈ વાત જ નથી. શક્તિ પ્રમાણે જીવનભર ભોગવતા રહો. નવાઈની વાત તો એ છે કે બ્રહ્મચારીઓ કરતાં આ અબ્રહ્મચારીઓ વધુ બળવાન નીવડ્યા, એથી તેમણે બ્રહ્મચારીઓ ઉપર રાજ્ય કર્યું. જેમજેમ તમે વધુ ને વધુ કઠોર નિયમો બનાવતા જાવ, તેમ તેમ તમે કુદરતવિરોધી થતા જાવ. તેટલા જ દુર્બળ થતા જાવ. હવે તમે પ્રસારક્રમ ન થઈ શકો. પારસી ધર્મ પણ અપ્રસારેબલ છે. તેઓ ભારતમાં આવ્યા ત્યારથી અત્યાર સુધી ક્યાંય પણ “પારસી બનાવો, પારસી બનાવો” તેવું આંદોલન ચલાવ્યું નથી. એટલે જ કદાચ તેઓ થોડાક જ હોવા છતાં સંઘર્ષ વિનાના થઈને અઝનૂની જીવન જીવે છે.

હિન્દુ પ્રજાએ તો ખાવા-પીવાના, સ્પર્શ-અસ્પર્શના, રોટી-બેટી વ્યવહારના એવા એવા નિયમો બનાવ્યા છે કે તે પોતાના જ માણસોને સાચવી-સમાવી શકતી નથી.

પ્રવચનોમાં કોઈ કોઈ વાર એક શીખ સજ્જન પણ કોઈ કોઈ વાર આવે. સૌથી છેલ્લા બેસે અને ચુપચાપ પ્રવચન સાંભળી ચાલ્યા જાય. એક વાર તે મળવા આવ્યા. તેમના હિન્દી ઉચ્ચારણથી મને ખ્યાલ આવ્યો કે તે પંજાબી નથી. તે બોલ્યા “સ્વામીજી અગર આપ મુઝે પહેલે મિલતે ઔર હિન્દુધર્મ કે સભી ધર્મગુરુ આપકે જૈસે બિચાર રખતે તો મુઝે શીખ નહિ હોના પડતા.” હું ચમક્યો. તેમને કેમ શીખ થવું પડ્યું તેની જિજ્ઞાસા બતાવી તો તેમણે પોતાની કથા સંભળાવી. “મેં હિન્દુસ્તાન સે યહાં રોજીરોટી કે લીયે આયા થા, હમલોગ દેશ મેં ધોબી કા કામ કરતે થે, ઇસલિયે યહાં ભી ધોબી કા કામ કરને લગા. ધંધા અચ્છા ચલતા થા. કિંતુ મેં જહાં ભી જાતા થા લોગ મુઝે ધોબી આયા, ધોબી આયા—ઐસા કહ કર ધુતકારતે થે. એક બાર મંદિરમેં કોઈ યજ્ઞ હોને વાલા થા. સબ કે સાથ મેંને ભી યજ્ઞમેં બૈઠને કે લિયે નામ લિખવાના ચાહા, પર લોગોંને કહ દિયા તુમ નહિ બૈઠ શકતે. ક્યોં કિ તુમ શૂદ્ર હો. મુઝે બડા દુઃખ લગા. કઈ દિનોં તક મુઝે નીંદ નહીં આઈ. આબિરકાર મેંને નિર્ણય કર લિયા કે મેં ધર્મ બદલ દૂંગા. જિસ ધર્મ મેં મેરી ઇજ્જત ન હો ઉસ ધર્મ મેં રહને સે ક્યા ફાયદા! મેં ઈસાઈ, મુસલમાન હોના નહીં ચાહતા થા, ક્યોં કિ મુઝે ઉનકે પ્રતિ કોઈ આકર્ષણ નહિ થા. મેંને શોચા કિ શીખ હો જાઉં. એક દિન રવિવાર કો મેં ગુરુદ્વારે મેં ગયા. ઔર અમૃત છકલિયા અર્થાત્ શીખ બન ગયા. મેરી પહેચાન બદલ ગઈ. અબ તો મેં દાઢી પંચકેશ ઔર પગડી પહનને લગા. પહેલે મેં જહાં જાતા થા વહાં ધોબિયા આયા... ધોબિયા આયા ઐસા કહ કે તુચ્છકારતે થે. અબ મેં જહાં જાતા હું વહાં લોગ કહતે હેં સરદારજી આયે, સરદારજી આયે. મેં બહુત ખુશ હૂં. મહારાજ! એક ધર્મને મુઝે જૂતી બના કે રખા થા, મેરા ક્યા કસૂર થા? ઔર દૂસરે ધર્મને મુઝે પગડી બના કે સન્માન દિયા ઔર દિલવાયા હૈ.”

હું સરદારજીની વાતો દુઃખી અને અપરાધભાવથી સાંભળતો રહ્યો. તેમની વેદના સાચી હતી. હિન્દુધર્મની અનેક કમજોરીઓમાં સૌથી મોટી કમજોરી વર્ણવ્યવસ્થા છે. તેની આડપેદાશ જ્ઞાતિપ્રથા છે. જ્ઞાતિપ્રથાથી કૃત્રિમ માન-અપમાન જોડાયેલાં છે. બસ આ જ ધાર્મિક અન્યાય છે. આ જ સામાજિક ભેદ છે. આ જ કારણસર તે પ્રસારક્ષમ ધર્મ થઈ શકતો નથી. આપણે કોઈને હિન્દુ બનાવી શકતા નથી. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે તેને કઈ જ્ઞાતિમાં નાખવો. રોટી-બેટી વ્યવહારનું શું કરવું? હજી આજે પણ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરનારા શાસ્ત્રીઓ વર્ણવ્યવસ્થાનો બચાવ જ નહિ, હિમાયત પણ કરે છે. તે પણ જન્મથી. કર્મથી નહિ. બ્રાહ્મણના ઘરે જન્મેલો દારૂ પીએ તોપણ બ્રાહ્મણ જ કહેવાય. તેને ચોરાશી જમવા બોલાવાય, પણ શૂદ્રના ત્યાં જન્મેલો ભક્ત હોય તોપણ તે શૂદ્ર જ કહેવાય. તેને બ્રહ્મભોજનમાં ના બોલાવાય. હિન્દુ ધર્મની સૌથી મોટી કમજોરી તેના ધર્મગુરુઓ છે. તે કાલ્પનિક ભૂતકાળમાં જીવે છે. તેમને વર્તમાન કે ભવિષ્ય દેખાતું જ નથી. હમણાં થોડા જ સમય ઉપર નર્મદા કિનારે એક શાસ્ત્રી બહેન ભાગવત સપ્તાહ કરતી હતી. તેણે કહ્યું કે “જે લસણ-ડુંગળી ખાશે તેને એક લાખ વાર ગદીડાનો અવતાર આવશે અને જે પરદેશ યાત્રા કરશે તે નરકમાં જશે.” જો આ વાત સાચી હોય તો મ. ગાંધીજી, મોરારજીભાઈ વગેરે અનેક મહાપુરુષોનું શું થશે? આવી સપ્તાહો સાંભળવા કરતાં લોકો પત્તાં રમે કે ટી.વી. જુએ તે સારું કહેવાય. નાદાન ધર્મગુરુઓએ પારાવાર નુકસાન કર્યું છે, કરી રહ્યા છે. પેલા ધોબી સરદારજી જેવા કેટલાય લોકો રડીરડીને હિન્દુધર્મ છોડી ગયા હશે.

આવી જ રીતે એક ખોજાભાઈ મહમદઅલી પણ ઘણી વાર પ્રવચનો સાંભળવા આવતા. (ખ્વાજા ઉપરથી ખોજા શબ્દ બન્યો લાગે છે.) તેઓ પણ ત્રીજી પેઢીએ લુહાણા હતા. હજી પણ તે પૂરેપૂરા ચુસ્ત મુસ્લિમ થયા નથી. તેમનો અંતરાત્મા તો હિન્દુ છે. એટલે તો તે પ્રવચનોમાં આવે છે. આપણે પ્રસારક્ષમ તો નથી જ, પણ વિખંડિત, વિભ્રાજિત અને ક્ષયરોગગ્રસ્ત પણ છીએ. જે છે તેને પણ સાચવી શકતા નથી. વળી પાછું “હમ મહાન હૈં”ની ડંફાસ તો મારતા રહીએ છીએ. ખરેખર તો જરૂર છે “હમ બીમાર હૈં”ના સૂત્રની, જેથી દવા કરવાનું સૂઝે.

10-12-03

*

12. અંગ્રેજો દ્વારા વિકાસ

કેન્યા નામના પર્વત ઉપરથી આ દેશનું નામ કેન્યા પડ્યું છે. આમ તો પૂરો આફ્રિકા ખંડ, અંધારિયો ખંડ જ કહેવાતો હતો. અહીં કાળાલોકોની હજારો જાતિઓ વસતી હતી. જે વસ્ત્રો પણ પહેરતી નહિ. તદ્દન કુદરતી જીવન જીવતી. આ જાતિઓ પરસ્પરમાં લડી મરતી. સૌની પોતપોતાની સીમાઓ હતી. તે સીમાના પરગણામાં આ જાતિઓ રહેતી. બળવાન જાતિઓ, દુર્બળ જાતિઓ ઉપર હુમલા કરતી. સારી જમીન પડાવી લેતી અને સ્ત્રીઓ પણ પડાવી લેતી. સર્વ પ્રથમ લગભગ સાતમી શતાબ્દીમાં આરબો આવ્યા. પણ તેઓ ઝાંઝીબાર-થેમ્બા અને મોમ્બાસાના સમુદ્રકિનારા સુધી જ સીમિત રહ્યા. ગીચ જંગલો અને ભયંકર હિંસક પશુઓના કારણે સમુદ્રકિનારેથી 15-20 માઈલથી અંદર આગળ વધ્યા નહિ. તેમનો મુખ્ય ધંધો ગુલામો પકડવાનો હતો. ઝાંઝીબારથી હજારો ગુલામોનો વ્યાપાર થતો. આ આખો વ્યાપાર કમકમાટી ઉપજાવે તેવો હતો. આરબો યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી છાપો મારીને કાળા સ્ત્રી-પુરુષોને પકડતા, તેમને લાકડાની બેડીઓ ગળામાં પહેરાવીને જોડકાંબંધ ચલાવીને ઝાંઝીબારમાં લાવતા અને વેચતા. આ ભયંકર કાળી પ્રવૃત્તિને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ બંધ કરાવવામાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

આરબો પછી યુરોપિયનોનો પગ આ ધરતી ઉપર પડ્યો. ઈ.સ. 1856માં સ્પેક નામનો સાહસી પ્રવાસી આવ્યો. તેણે મહાસાહસ કરીને નાઈલ નદીના મૂળની શોધ શરૂ કરી. વર્ષોની કઠોર તપસ્યા અને કેટલીય આફતો પછી તે નાઈલના મૂળ સુધી લેકવિક્ટોરિયા પહોંચ્યો. તેના પછી લિવિંગ્સ્ટન, સ્ટેન્લી, બર્ટન, ગ્રાન્ટ એર હાર્ટ વગેરે અનેક ગોરા લોકો આ પ્રદેશમાં આવ્યા, જેમાંથી લિવિંગ્સ્ટનનું પૂતળું અને સમાધિ મેં વિક્ટોરિયાક્વેલ્સ પાસે ઝિમ્બાબ્વેમાં જોયાં હતાં. એક જર્મન પ્રવાસીએ ઈ.સ. 1848માં પ્રસિદ્ધ કિલીમાંજારો પર્વત શોધી કાઢ્યો હતો. 1849માં સૌપ્રથમ લુડવિગ કેફ કેફ જર્મન પ્રવાસી કેન્યા પર્વત ઉપર ચઢ્યો હતો. જ્યારે દુનિયાને આફ્રિકા વિશે કશું જ્ઞાન ન હતું ત્યારે આ સાહસવીર પ્રવાસીઓ, નગ્ન-જંગલી-ફૂર લોકો વચ્ચે સેંકડો માઈલનો પ્રવાસ કરીને નવું નવું શોધી રહ્યા હતા. ત્યારે ન તો ઊતરવાની હોટલો હતી ન ચોખ્ખું પાણી હતું. ખાવા-પીવાની તો વાત જ શી કરવી? સતત વરસાદ અને હિંસક પશુઓના ત્રાસ વચ્ચે આ એકાકી પ્રવાસીઓના પ્રવાસ આગળ આપણું માથું નમી જાય છે. એ સમય દરિયાઈ અને ભૂમિના પ્રવાસન દ્વારા નવી નવી ભૂમિ શોધવાનો હતો.

તેમનાં પ્રવાસ વર્ણનોથી ગોરી પ્રજા ત્યાં જવા માટે આકર્ષાઈ. વીસમી શતાબ્દીની શરૂઆતથી છૂટક છૂટક ગોરાઓ આવવા લાગ્યા. આ પ્રદેશ એટલો સુંદર છે કે અહીં વસેલાને આ પ્રદેશ છોડીને જવાનું મન જ ન થાય. જર્મનો ટાંગાનિકા તરફ વસ્યા અને અંગ્રેજો કેન્યા-યુગાન્ડા તરફ વસ્યા. એ તો નિયમ છે કે બળવાન આકાન્તાઓ દુર્બળોને ભગાડીને સારી જમીન વગેરે કબ્જે કરી લેતા હોય છે. આ રીતે જ્યાં જ્યાં ગોરાઓ વસ્યા ત્યાં ત્યાં તેમણે ઉત્તમ જમીન પોતાને આધીન કરી લીધી. તેમનામાં ઘણા ખેડૂતો પણ હતા અને અહીં ખેતી માટે બહુ મોટી શક્યતાઓ હતી. જમીન પુષ્કળ ફળદ્રુપ અને વરસાદ ખૂબ સારો આવે. હવે શું જોઈએ? પણ ગોરાઓ બુદ્ધિથી ખેતી કરતા, અર્થાત્ પોતે દેખરેખ રાખે અને કાળાલોકો પાસે મજૂરી કરાવે. નિયમ એવો છે કે કામ કરનાર કરતાં કામ લેનાર અને કરાવનાર વધુ મહત્ત્વવાળા હોય છે. પૃથ્વીના પ્રારંભથી આ ઉત્તમ જમીન અહીં વણખેડાયેલી પડી હતી. કાળા લોકોએ તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ, કારણ કે તેઓ વિશ્વથી ઘણા પછાત હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે સૃષ્ટિની માનવઉત્પત્તિ સર્વપ્રથમ અહીં આફ્રિકામાં થયેલી. અહીંથી બધા વિશ્વભરમાં ફેલાયા. આ મત સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. જો આવું જ હોય તો જ્યાંથી શરૂઆત થઈ તે સૌથી પછાત કેમ રહી ગયા? જો ગોરાઓ અહીં ના આવ્યા હોત તો આ પ્રદેશ હજી પણ આદિદેશમાં હોત. આરબો પહેલાં આવ્યા, પણ તેઓ ગુલામો પકડીને કે બીજો થોડો વ્યાપાર કરીને અટકી ગયા. તેમના સ્વભાવમાં વિકાસત્વ ન હતું. તેમનો પોતાનો દેશ પણ પછાત જેવો જ હતો.

ગોરાઓ—તેમાં પણ ખાસ કરીને અંગ્રેજો જ્યાં જાય ત્યાં વિકાસ પણ કરે. રસ્તા, રેલવે, નહેરો, કારખાનાં, ભણતર વગેરે બધું સાથે સાથે ચાલે. અહીંની વ્યાપક પ્રમાણમાં બોલાતી સ્વાહિલી ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ ગોરાઓએ જ લખ્યું છે. આ પ્રદેશમાં ચા-કોફી બહુ મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગી. બીજી ખેતી પણ ભરપૂર થવા લાગી. ગોરાઓની સત્તાનું એક અંગ ખ્રિસ્તી ધર્મની મિશનરી સંસ્થા છે. આ લોકો

જંગલોમાં ઊંડે ઊંડે પહોંચી જાય અને સ્કૂલ અને દવાખાનાના દ્વારા લોકોની સેવા કરે. જે સેવા કરે એને મેવા મળે. એ ન્યાયે પ્રજા એમની થઈ જાય. અંગ્રેજો ભારે મુત્સદ્દી અને બહુ દીર્ઘદષ્ટિવાળા. જે દેશને કોલોની બનાવવી હોય તે દેશના બંદરને પહેલાં હાથ ઉપર લેવાનું. અંગ્રેજોએ ઝાંઝીબારના સુલતાન પાસેથી મોમ્બાસા બંદર વાર્ષિક સોળ હજાર પાઉન્ડના ભાડે લીધું. બસ હવે કામ બની ગયું. આપણે ત્યાં પણ સૂરત, દીવ-દમણ-ગોવા, મદ્રાસ, કલકત્તા વગેરે બંદરો અંગ્રેજો કે પોર્ટુગીઝોએ હસ્તગત કરેલાં. ભારતમાં પોર્ટુગીઝો બંદરો સુધી જ અટકી ગયા, જ્યારે અંગ્રેજો પૂરા ભારતમાં ફેલાઈ ગયા. એમ કહો કે અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝોને બંદરોમાં જ અટકાવી દીધા. ઈ.સ. 1800ની આસપાસ અંગ્રેજોની સત્તા સ્થપાઈ. ધીરે ધીરે કુશળતાપૂર્વક ત્રણે ભાગો ઉપર પકડ વધારતા ગયા અને પછી તો એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરી દીધું.

એક વાત આપણે સ્વીકારવી જોઈએ કે ગોરી પ્રજામાં બધા કરતાં અંગ્રેજો પોતાની કોલોનીઓમાં સારો વિકાસ કરતા રહ્યા છે. તેઓ ધાર્મિક તોડફોડ નથી કરતા, તેમ સ્ત્રીઓ માટે જોખમરૂપ નથી બનતા. મોટા ભાગે તે ન્યાયપ્રિય રહ્યા છે. કાયદાને માન આપનારા અને કાયદા પ્રમાણે રાજ્ય કરનારા રહ્યા છે.

અંગ્રેજોએ આ પ્રદેશને ચાર રીતે વિકસાવ્યો છે. ઉજ્જડ જમીનમાં ખેતી કરવા અંગ્રેજોને વસાવ્યા, જેમને ઉત્તમમાં ઉત્તમ લાખ્ખો એકર જમીન આપી. આ ગોરા ખેડૂતો પણ એવા કે મોટા સામ્રાજ્યામાં (ખેતરને સ્વાહિલીમાં સામ્રા કહેવાય) એક ખૂણામાં તેનો બંગલો હોય. તે તેની પત્ની અને બાળકો એકલાં રહે. બે અલ્સેશિયન કૂતરા, બે પિસ્તોલો અને ભારે હિંમતનો સથવારો. સામ્રાજ્યા બીજા ખૂણામાં આફ્રિકન મજૂરો રહે. તેમના માટે પતરાંનાં મકાનો બાંધી આપે. તેમનામાંથી જ એકને મુકદ્દમ બનાવે અને ખેતરમાં કામ કરાવે. વચ્ચેની પૂરક પ્રજા તરીકે તેમણે ભારતમાંથી લોકોને બોલાવ્યા. રેલવે બનાવવી હોય કે ખેતી કરવી હોય, ભારતના મજૂરોને લાવવામાં આવ્યા. તેમની સાથે અમુક વર્ષો સુધી રહેવાનું એગ્રીમેન્ટ લખાવે. આ એગ્રીમેન્ટ શબ્દને અપભ્રંશ કરીને ગિરમિટ શબ્દ બન્યો. ગાંધીજીએ આ ગિરમિટિયા પ્રથાની સામે લડત આપેલી. વચ્ચેની બીજી પૂરક વ્યવસ્થા તે વ્યાપારની. ગોરાઓ વ્યાપાર કરે, પણ તેમની દુકાનો અલગ, યુરોપ જેવી. એક જ ભાવવાળી. મોટા ભાગે ગોરા જ ગ્રાહકો હોય. તેમનાથી થોડે દૂર ભારતીયોની દુકાનો ભારત જેવી. મોડે સુધી ઉઘાડી રહે, જેવો માણસ તેવો ભાવ. તેમના ત્યાં ભારતીયો અને કાળા લોકો ખરીદવા આવે. તેમાં કાળાઓને તો પૈસા ગણતાં પણ ન આવડે. બોબો ભરીને તે શિલિંગ ધરે, તમારે જેટલા લેવા હોય તેટલા લઈ લો. બધા નહિ પણ કેટલાય દુકાનદારોએ તેમના ભોળપણનો ખૂબ ગેરલાભ ઉઠાવેલો એમ કહેવાય છે. ભારતીય વ્યાપારીઓમાં ગુજરાતી મેમણ, ખોજા, ઠક્કર, ભાટિયા પછી પાછળથી પટેલ, વહોરા, વાણિયા વગેરે હોય. બધા સારું કમાય, પણ પ્રથમ પેઢીને ભારે અગવડો ભોગવવી પડે. બ્લેકવોટર જેવા રોગોમાં કેટલાય ભારતીયો મરી ગયા. પાણીની—ભોજનની ભારે તકલીફ. મોટા ભાગે એકલા પુરુષો જ હોય. સ્ત્રીઓ દેશમાં હોય. કોઈ એકાદ પુરુષની સ્ત્રી સાથે હોય. તે બધાની રસોઈ કરે. ભેગાં રહે. ઘણી વાર કામવાસનાની પાળ તૂટી જાય. માણસ શું કરે? વાસનાના પ્રયંડ આવેગ આગળ લાચાર થઈ જાય. ન કરવાનું કરી બેસે, પછી કોઠે પડી જાય. પહેલી પેઢીએ તો પારાવાર કઠિનાઈઓ ભોગવી છે. પછી બીજી-ત્રીજી પેઢીથી તો બસ લીલાલહેર જ થઈ ગઈ. કેટલાક ભારતીયો ખાસ કરીને પટેલો—ખેતી પણ કરે. મોટા ભાગે અંગ્રેજો પાસેથી તેઓ સામ્રાજ્ય વેચાતા રાખે. એવા એક સામ્રાજ્યામાં મારે રાતવાસો કરવા જવાનું થયેલું. પટેલ બહુ સજ્જન અને ઉદાર માણસ હતા. અમે બધા ટેબલ-ખુરશી ઉપર જમવા બેઠા તો મને પાણી લેવાનું મન ન થાય, કારણ કે જેમાં પાણી ભર્યું હતું તે બધી વ્હીસ્કીની ખાલી થયેલી બોટલો હતી. ખાલી બોટલોને ધોઈને ચોખ્ખી કરીને પાણી ભરીને ફિજમાં મૂકવાનો રિવાજ છે. હું જાણતો હતો કે આમાં માત્ર ચોખ્ખું પાણી જ છે તોપણ તેના વ્હીસ્કીના લેબલથી ચીતરી ચઢે. સંસ્કાર છે ને! ઘણા જૈનો કે વૈષ્ણવો ગાજર-ટમાટ પણ નથી ખાતા. કેમકે લાલ રંગ માંસ જેવો દેખાય છે ને! બધા કરતાં આપણે લોકો સારી ખેતી કરીએ છીએ.

હા, અંગ્રેજો રાજ્ય કરે. આપણે પૂરક નોકરી કરીએ, વ્યાપાર, ખેતી અને મજૂરી કરીએ. છેક છેવાડે કાળા લોકો ચીંથરેલાલ દશામાં જીવે. એક શેરડીના વીસ હજાર એકરવાળા સામ્રાજ્યામાં મારે જવાનું થયેલું. અહીં મારા જેવા ઘણા સાધુ-સંતો આવતા-ઊતરતા અને ધર્મચર્યા કરતા. માલિક બહુ સજ્જન અને ધાર્મિક વૃત્તિના માણસ હતા. તેમનો પૂરો પરિવાર ધાર્મિક હતો. પોતાની જ શેરડી અને પોતાના જ કારખાનામાં તેનું પિલાણ કરીને ખાંડ બનાવવામાં આવતી. ત્યાં મેં ચીંથરેલાલ કાળા મજૂરોને મજૂરી કરતાં જોયા. દુઃખ થયું. વિદાય વખતે મને જે દક્ષિણા કવર ભેટ આપ્યું તે આ બે-પાંચ મજૂરોને વસ્ત્રો લાવી આપવા પાછું આપવાનો આગ્રહ કર્યો તો માલિક કહે કે રહેવા દો

ને, દારૂ પી જશે. વાતે સાચી. આ લોકો ચીંથરેહાલ એટલા માટે પણ છે કે બધા પૈસાનો દારૂ પી જાય છે. કેટલાક લોકો દુઃખી થવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તેમને સુખી બનાવી શકાતા નથી.

અંગ્રેજોની સત્તાની બીજી પાંખ તે મિશનરી. મિશનવાળા ભણાવેલાં છોકરા-છોકરીઓમાંથી જે કુશળ હોય તેને છોક વિલાયત સુધી મોકલે. તે ભણે-ગણે અને મોટી ડિગ્રી લઈને પાછો દેશ આવે. મોટી નોકરીમાં ગોઠવાય, તેનું માન-પાન ખૂબ વધી જાય. તેના દ્વારા અંગ્રેજો હજારો અભણોના ઉપર કંટ્રોલ કરાવે. પણ કેટલાક વિલાયત જઈને આવ્યા પછી બદલાઈ પણ જાય. તે અંગ્રેજોના વિદ્રોહી થઈ જાય. કારણ કે સારી જમીન, સારો વ્યાપાર, સારી નોકરીઓ બધું જ અંગ્રેજો પાસે હોય. પોતાના જ દેશમાં પોતે દીન-હીન-કંગાલ થઈને રહે તે તેને સ્વીકાર્ય ન બને તે વિદ્રોહી થઈ જાય. આવો જ એક વિદ્રોહી યુવાન તે જોમો કેન્યાટા.

10-12-03

*

13. જોમો કેન્યાટા

આપણે માનીએ કે ન માનીએ, પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં કેટલીક જાતિઓ એવી હોય છે, જે પૂરા રાષ્ટ્રમાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતી હોય છે. તેમનામાં કાંઈક એવા આનુવંશિક ગુણો હોય છે કે તે સૌથી વધુ કાર્યરત અને પ્રભાવશાળી બની જાય છે. કેન્યામાં આવી જ એક વિશિષ્ટ જાતિ છે કિકુયૂ વિશિષ્ટ જાતિની બે ખાસ નિશાનીઓ છે. પ્રથમ તો તે સ્થળાંતર કરતી રહે, અને બીજી છે, કોઈ પણ ધંધામાં પાવરધી બને. સામાન્ય જાતિઓ જલદી સ્થળાંતર કરતી નથી અને ધંધો પણ બદલી શકતી નથી. કિકુયૂ જાતિ કેન્યામાં દૂરદૂરના ભાગોમાં રહેતી હતી પણ પછી ધંધાની શોધમાં છોક નૈરોબી સુધી પહોંચી ગઈ. આ સશક્ત અને ડાહી કોમ જે કામ મળે તે કરીને આગળ વધી રહી હતી. આ કિકુયૂ જાતિમાં જોમો કેન્યાટાનો જન્મ થયો હતો. ભયંકર ગરીબીમાં તેમની બાલ્યાવસ્થાનાં કેટલાંક વર્ષો રસોડાના છોકરા તરીકે વીત્યાં. જરાક મોટા થયા કે સુથારીકામ કરતા થયા. યુવાવસ્થાએ પહોંચતાં તે વોટરવર્ક્સનો ઇન્સ્પેક્ટર થયા. 1928માં તેમણે સમાચારપત્રનું સંપાદન શરૂ કર્યું. 1929માં તેમને યુરોપ જવાનું થયું. યુરોપમાં 17 વર્ષ સુધી રહ્યા, ત્યાં ભણ્યા અને પ્રોફેસર થયાં, અંગ્રેજ મહિલા સાથે લગ્ન કર્યાં. 1945માં ભવિષ્યમાં થનારા ઘાનાના પ્રધાન શ્રી નકૂમા સાથે મળીને આફ્રિકન કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી. તેઓ અનેક વાર સામ્યવાદી રશિયા જઈ આવ્યા. રશિયાની સામ્યવાદી સરકારનો આફ્રિકામાં જરાય પગ ન હતો એટલે તે આફ્રિકાના ભણેલા છોકરાઓને સામ્યવાદના રસ્તે વાળીને અંગ્રેજોના પ્રભાવને સમાપ્ત કરવા માગતું હતું. 1946માં તે આફ્રિકા પાછા આવ્યા. કેન્યામાં અંગ્રેજોને આવ્યાને 46 વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં. વિદેશી રાજ્ય ગમે તેટલું સારું હોય તોપણ ગુલામી એ ગુલામી જ કહેવાય. ભારતની માફક કેન્યામાં પણ ગુલામી વિલાયતથી આવેલી અને આઝાદી પણ વિલાયતથી આવી કહેવાય. જે છોકરાઓ (જેમાં જોમો પણ ખરા) વિલાયત ભણવા ગયા તે આઝાદીનો સંદેશ લઈને આવ્યા. તેમણે જ ચળવળ શરૂ કરી.

1. પ્રત્યેક ચળવળ માટે નિશ્ચિત કારણો હોય છે. જેમકે કેન્યામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ જમીનો ગોરાઓ પાસે હતી. કાળાઓને ખરાબા કે પછી મજૂરી જ કરવાની હતી. ખેતી વિનાના કિકુયૂમાં અસંતોષ રહેતો.
2. કેન્યામાં અંગ્રેજ સરકાર કિકુયૂ જાતિ ઉપર અવિશ્વાસ રાખતી જેથી તેમને સેનામાં પ્રવેશ મળતો નહિ.
3. આફ્રિકનો સાથે રંગભેદ રખાતો. તેમનાં ઘરો જુદાં અલગ બંધાતાં, ગોરાઓ સાથે તેઓ રહી શકતા નહિ. રંગના કારણે તેઓ ઊંચી જગ્યાએ પહોંચી શકતા નહિ.

પ્રજામાં વિદ્રોહ થતો હોય છે અસંતોષથી, ઘણી વાર આ સાચો હોય તો કેટલીકવાર કૃત્રિમ પણ હોય. ખાસ કરીને સામ્યવાદીઓ કૃત્રિમ અસંતોષ જન્માવીને તોફાનો કરાવતા હોય છે. જેમકે અત્યારે નેપાળ તથા પૂર્વ ભારતમાં માઓવાદીઓ અને નક્સલવાદીઓ ભયંકર હિંસાઓ કરી રહ્યા છે.

જોમો કેન્યાટા અને તેમના સાથીદારોએ 1952માં માઉં માઉંની ચળવળ શરૂ કરી. ધીરે ધીરે તે એટલી ફેલાઈ ગઈ કે કેન્યામાં લગભગ ગૃહયુદ્ધ જેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. અંગ્રેજ સરકારની મોટી આર્થિક તથા સૈનિક શક્તિ આ ચળવળને દાબી દેવા તરફ ખર્ચાવા લાગી. આપણે એટલું યાદ રાખવું પડશે કે અહીં ક્યાંય અહિંસાની ચળવળ ન હતી. શસ્ત્રનો જવાબ શસ્ત્રથી અપાતો હતો. પ્રત્યેક ચળવળને દાબી દેવા સરકાર પ્રથમ ભરપૂર શક્તિનો પ્રયોગ કરતી જ હોય છે. કઠોરતા અને કૂરતા આચર્યા વિના તમે બીજા લોકો ઉપર રાજ્ય કરી શકો નહિ. ચળવળને દબાવવા માટે જેમ જેમ સરકાર કઠોર થતી ગઈ તેમતેમ ચળવળ વધુ ને વધુ ભયંકર થતી ગઈ.

કિકુયૂ લોકોએ મિશનરી સ્કૂલોનો બહિષ્કાર કર્યો અને પોતાની સ્કૂલો શરૂ કરી. જેમ ભારતમાં પણ ગાંધીજીએ સરકારી વિદ્યાસંસ્થાઓનો ત્યાગ કરાવીને દેશી સંસ્થાઓ ઊભી કરાવી હતી. ગિથુન્ગુરીમાં કેન્યા ટીચર્સ કોલેજ શરૂ થઈ, જેને અંગ્રેજોએ દબાવી દીધી. આવી કેટલીયે વિદ્યાસંસ્થાઓ દબાવી દેવાઈ. “કેન્યા આફ્રિકન યુનિયન”ના નામે એક આઝાદી માટેનું મંડળ બનાવાયું. તેને પણ દબાવી દેવાયું, પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જોમો કેન્યાટાએ પોતાના પ્રમુખસ્થાને ફરીથી તેને સક્રિય કર્યું. આ મંડળમાં કિકુયૂની સાથે આફ્રિકાની બીજી કોમો પણ સામેલ હતી. તેમનો પ્રથમ હેતુ અંગ્રેજો પાસેથી ઉત્તમ જમીન પડાવી લેવાનો હતો. તેઓ હિંસક બન્યા અને રુક નામના એક અંગ્રેજ જમીનદારના પુત્રને મારી નાખવામાં આવ્યો. જ્યારે પણ એક કોમ બીજી કોમને ભગાડવા માગે છે ત્યારે પ્રથમ હત્યાઓ અને બળાત્કારો

શરૂ કરે છે. રુકના પુત્રની હત્યાથી અંગ્રેજો અસલામત થયા, તેમણે ગવર્નરને સખ્ત હાથે કામ લેવા દબાણ કર્યું. બે વર્ષમાં લગભગ 53 અંગ્રેજ જમીનદારોને મારી નાખવામાં આવ્યા. એકવીશ એશિયનોને પણ મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. એશિયનો અંગ્રેજોના મળતિયા છે તેવો વહેમ માઉં માઉં વાળાને રહેતો. અંગ્રેજ સરકાર પણ પૂરી શક્તિથી માઉં માઉં ઉપર તૂટી પડી. લગભગ આઠ હજાર માઉં માઉંના કાર્યકર્તાઓને મારી નાખવામાં આવ્યા. કિકુયૂ વિદ્રોહીઓએ સરકારી નોકરી કરતા કિકુયૂઓને પણ મારવા લીધેલા. માઉં માઉંની ચળવળમાં જોડાયેલા કિકુયૂઓમાંથી જો કોઈ છૂટો પડે કે ફૂટી જાય તો તેને પણ મારી નાખવામાં આવતો. 21મી ઓક્ટોબર 1952ના રોજ જોમો કેન્યાટાને સરકારે પકડી લીધા. પાંચ કેસ ચાલ્યા પછી તેમને સાત વર્ષની કઠોર સજા થઈ અને બધી મિલકત જપ્ત કરી લેવામાં આવી. સજા પૂરી થયા પછી પણ તેમને નજરકેદ રાખવાની જોગવાઈ થઈ હતી.

માઉં માઉંની ચળવળથી ક્રુદ્ધ થયેલી અંગ્રેજ સરકારે કિકુયૂ અને બીજા આફ્રિકનો ઉપર કેટલાય પ્રતિબંધો મૂક્યા જેમાંથી થોડા જ અહીં ગણાવા ઠીક રહેશે.

1. દારૂ પીવા ઉપર પ્રતિબંધ.
2. પાસ વિના રાતના બહાર નીકળાય નહિ.
3. હથિયાર રખાય નહિ.
4. હાઈલેન્ડની ઉત્તમ જમીન ખરીદી શકાય નહિ.
5. ભેગા મળીને મિટિંગ કરી શકાય નહિ.
6. ત્યાંનો મુખ્ય પાક કોફી અને દોરડાં માટેનું ઘાસ સાઈસલ વવાય નહિ.
7. સિનેમા અને ક્લબોમાં જવાય નહિ.
8. તેમનાં સમાચારપત્રો બંધ કરાયાં

આવા બધા અનેક પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવ્યા. ગૃહયુદ્ધ વધુ ભયંકર થયું. પણ ભારતના 1857ના બળવાની માફક આ માઉં માઉંની ચળવળને પણ અંગ્રેજોએ દબાવી દીધી.

નૈરોબીમાં એક વાર ભાદરણના શ્રી અંબાલાલ પટેલ મળવા આવ્યા, તેઓ પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને જોમો કેન્યાટા સંબંધી જૂની વપરાયેલી વસ્તુઓની ચાલીસ પેટીઓ ખોલી ખોલીને બતાવી. જોમો સાથે તેમને ઉત્તમ સંબંધ હતો પણ સત્તા મળ્યા પછી કાંઈક બગડી ગયેલો એવું તેમનું કથન હતું. તેમની સૂવાની સાદડી, જૂના બૂટ—કપડાં વગેરે અનેક એન્ટિક વસ્તુઓ આજે તો કરોડો ડોલરની થઈ શકે તે તેમણે સાચવી રાખી હતી તે બતાવી. તેમણે જોમોની જેલમાં તેમના ઉપર થતા અત્યાચારોનું પણ વર્ણન કર્યું. મારી મારીને તેમના પગનાં તળિયાં તોડી નાખેલાં તે બધું સંભળાવ્યું. જોમો જ્યારે જેલમાં હતા અને તેમની મિલકત જપ્ત કરી લેવાઈ હતી ત્યારે તેમની આફ્રિકન પત્નીથી થયેલી દીકરી માર્ગારેટની વાત કરી. તે કુંવારી હતી છતાં માતા હતી. આફ્રિકન સમાજમાં ત્યારે ઘણી કુંવારી માતાઓ રહેતી. પરણ્યા વિના પણ બાળક થાય તો કોઈને કશું કલંક ના લાગે. સૌકોઈ બાળક તથા માતાને સ્વીકારી લે. જોમો જેલમાં હતા ત્યારે કોઈ તેનું સગું ના થાય. અંગ્રેજોની મોટી બીક હતી. તે વખતે શ્રી અંબાલાલે હિંમત કરીને આ દીકરીને નોકરીએ રાખેલી અને વર્ષો સુધી તેને પગભર કરેલી. એ બધી વાતો તેમણે કહી. પછી તો ઘાનાને આઝાદી મળી, પછી કેન્યાનો પણ વારો આવ્યો. જોમો કેન્યાટા પીઠ મુત્સદ્દી હતા. જે અંગ્રેજોએ તેમને જેલમાં નાખેલા તે જ અંગ્રેજો સાથે તેમણે મૈત્રીકરાર કર્યા. રાજનેતા ડંખીલો ના હોવો જોઈએ. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેને વળાંક લેતાં આવડવું જોઈએ. કાલના શત્રુઓ આજે મિત્ર થઈ શકે છે અને આજના મિત્રો કાલે શત્રુ થઈ શકે છે. કેન્યાટાએ અંગ્રેજોને મિત્ર બનાવ્યા. ટાંગાનિકાએ સામ્યવાદી ચીનને મિત્ર બનાવ્યું. ટાંગાનિકા બરબાદ થઈ ગયું જ્યારે કેન્યા સૌથી વધુ સમૃદ્ધ થયું. તેની કરન્સી વધુ મજબૂત થઈ. તેનાં બજારો ભરચક રહ્યાં, ત્યાં કાયદાની સ્થિતિ અપેક્ષાકૃત સારી રહી. જોમો કેન્યાટા જ્યારે ગુજરી ગયા હતા ત્યારે હું ત્રીજી વાર આફ્રિકા ગયો હતો અને તેમના શબને મેં પુષ્પો ચઢાવ્યાં હતાં. તે સમયની વ્યવસ્થાથી હું પ્રભાવિત થયો હતો. તેમની શબપેટીને જે રીતે માન આપવામાં આવ્યું તે પણ પ્રભાવશાળી હતું. આ બધું અંગ્રેજોએ ગોઠવ્યું હતું. અંગ્રેજોની ખાસિયત સમજવા જેવી છે. જો તમે તેના મિત્ર બનો તો માલામાલ કરી મૂકે પણ જો તમે તેના શત્રુ બનો તો બરબાદ કરી મૂકે. તેમના

પછી શ્રી મોઈ રાષ્ટ્રપતિ બન્યા, જે બીજી કોમના છે. જોકે કેન્યામાં બેત્રણવાર હુલ્લડો થયાં જેમાં એશિયન દુકાનદારોને લૂંટી લેવાનું તત્ત્વ મહત્ત્વનું હોય જ. મોઈએ કડક હાથે બધાં હુલ્લડો દબાવી દીધાં છે. તોપણ હવે નૈરોબીમાં કાયદાની સ્થિતિ બહુ જ કથળી ગઈ છે, લોકો ભાગી રહ્યા છે. અલ કાયદાના માણસોએ નૈરોબીમાં અમેરિકન અને બ્રિટિશ દૂતાવાસો ઉપર ભારે હુમલો કરી આગ લગાડી દીધી જેમાં આઠસોથી વધુ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. તે પછી તો સ્થિતિ બહુ જ બદલાઈ ગઈ છે, હવે અલ કાયદાનો આતંકવાદ, ઇસ્લામિક આતંકવાદ બની ગયો છે.

10-12-03

*

14. દયા અને કૂરતાને આહાર સાથે સંબંધ નથી

લગભગ એકાદ મહિના સુધી નૈરોબીમાં મારે રહેવાનું થયું. નૈરોબી બહુ જ રળિયામણું અને આબોહવાની દષ્ટિએ આરોગ્યપ્રદ શહેર છે. હવે તેને સો વર્ષ થયાં હશે. ત્યારે એવી માન્યતા હતી કે ન્યૂયોર્ક પછી વિશ્વમાં વ્યક્તિદીઠ સૌથી વધુ કારો અહીં છે. મોમ્બાસાથી કમ્પાલા સુધીની રેલવેની લંબાઈ 782 માઈલ જેટલી છે.

નૈરોબીનો કાર્યક્રમ પતાવીને ડો. આર. સી. પટેલની વિદાય લઈને હું પાછો કમ્પાલા પહોંચી ગયો. બધા જૂના પરિચિતો મળ્યા. મને અહીં આવ્યાને ત્રણ મહિના થઈ રહ્યા હતા. વળતાં મારે વિમાનથી જવું તેવું નક્કી થયું હતું. પુરુષોત્તમે ટિકિટ કરાવી હતી. વિમાનમાં બેસવાનો મારો આ પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો. ઇસ્ટ આફ્રિકા એરવેઝના વિમાનમાં મારે બેસવાનું હતું. વિમાની મથક લેકવિક્ટોરિયા ઉપર હતું. લેકવિક્ટોરિયા મીઠા પાણીનું મહાસરોવર છે. તેનું ક્ષેત્રફળ 26828 વર્ગ માઈલનું છે. અર્થાત્ પૂરા સૌરાષ્ટ્ર જેટલું. તે સમુદ્રની સપાટીથી 3720 ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું છે. તેમાંથી નીકળતી મહાનદી નાઈલ છેક ઉત્તરમાં ઇજિપ્ત આગળ સમુદ્રમાં ભળે છે. આટલી ઊંચાઈથી આવતી હોવાથી રસ્તામાં કેટલીયે જગ્યાએ તે પ્રપાત બનાવે છે. કમ્પાલા શહેરથી વીસેક માઈલ દૂર લેકવિક્ટોરિયાના કિનારે એન્ટેબી નામના સ્થળે આ હવાઈ મથક ઇઝરાયેલે બાંધી આપ્યું હતું. તેથી ઇઝરાયેલના કેદ કરેલા 350 જેટલા પ્રવાસીઓને છોડાવી લઈ જવામાં ઇઝરાયેલને સરળતા રહી હતી. અમે સાંજના એન્ટેબી પહોંચી ગયા. ઘણા ચાહકો મને વિદાય કરવા આવ્યા હતા. મણિબહેન અને ડાહીબહેન ઘણીબધી ચોકલેટોનાં પડીકાં લાવ્યાં હતાં. જે મારે હાથ-લગેજમાં લઈ જવાનાં હતાં, હું વારંવાર તેને કાઢી નાખું તો તેઓ પાછાં મૂકી દે. અંતે મારે બન્ને હાથે ઊંચકીને હાથલગેજ લઈ જવું પડ્યું.

વિમાન ખાસું દૂર ઊભું હતું અને ત્યાં સુધી બધાં પ્રવાસીઓને પગે ચાલીને જવાનું હતું. ત્યારે હું નીચે કટિવસ્ત્ર અને ઉપર ઉત્તરીય વસ્ત્ર પહેરતો હતો તથા પંચકેશ—દાઢીવાળ રાખતો હતો. વિમાને પહોંચતાં પહોંચતાં મારે કેટલીયે વાર સામાન નીચે મૂકીને પવનમાં ઊડીને ખસી જતા કટિવસ્ત્રને ઠીક કરવું પડ્યું. મને ભારે સંકોચ થતો રહ્યો. પણ શું કરું? મારા બન્ને હાથ રોકાયેલા હતા. મેં મનોમન નક્કી કર્યું કે હવે કટિવસ્ત્ર નહિ પહેરું. દેશ આવીને મેં લાંબો ઝબ્બો બનાવડાવ્યો, ત્યારથી હું લાંબો ઝબ્બો પહેરતો થયો. પોશાક એવો હોવો જોઈએ જે સગવડભર્યો હોય અને વૈજ્ઞાનિક પણ હોય. અમે બધા પ્રવાસીઓ વિમાનમાં ગોઠવાયા. અમારું વિમાન નૈરોબી રોકાઈને પછી સીધું મુંબઈ જવાનું છે. વિમાન તો ઊપડ્યું. મારા માટે ભારે કુતૂહલનો વિષય હતો. થોડી વારમાં પૂરી ઊંચાઈએ વિમાન સ્થિર થઈને ગતિ કરવા માંડ્યું. થોડી જ વારમાં સેવિકાબહેન સાંજનું જમવાનું પૂછવા આવી. તેણે મને પૂછ્યું કે વેજ કે નોનવેજ. મેં કહ્યું કે એકે નહિ. મારે જમવું ન હતું. બાજુમાં જ બેઠેલા ખોજાભાઈએ નોનવેજનો ઓર્ડર કર્યો. હું ચુસ્ત શાકાહારી રહ્યો છું. તો પણ મને માંસાહારીઓ પ્રત્યે ઘૃણા નથી. મેં માંસાહારીઓની દયાળુતા જોઈ છે અને શાકાહારીઓની કૂરતા પણ જોઈ છે. દયા અને કૂરતાને આહાર સાથે બહુ સંબંધ નથી. કેટલાક ચુસ્ત શાકાહારીઓ માંસ તો નથી ખાતા, પણ જળોની માફક લોહી ચૂસવામાં પાપ નથી માનતા, એટલે બાજુમાં બેઠેલા ખોજાભાઈને મેં કહ્યું કે તમે જે ખાતા હો તે ખુશીથી ખાજો, મને કશો વાંધો નથી. તે સંકોચ કરતા હતા તે ઓછો થયો. થોડી જ વારમાં તેમની ડિશ આવી. બે કોળિયા ભર્યા ન ભર્યા કે તેમણે ખાવાનું બંધ કરી દીધું. મને કહે કે મારાથી ખવાતું નથી. મેં કહ્યું કે તમે બીજી ખાલી સીટ ઉપર બેસીને જમો અથવા હું બીજી સીટ ઉપર જતો રહું, પણ તેઓ માન્યા નહિ. સેવિકાબહેન તેમની જમ્યા વિનાની ડિશ લઈ ગઈ.

આનાથી ઊલટો બીજો દાખલો આપું. હું અમેરિકાથી આવતો હતો, બાજુમાં વૈષ્ણવ વણિકભાઈ બેઠા હતા. સેવિકાના પૂછવાથી તેમણે નોનવેજનો ઓર્ડર કર્યો. મને નવાઈ લાગી. મેં કહ્યું કે “તમે વૈષ્ણવ વાણિયા છો અને નોનવેજ ખાવ છો?” તો કહે કે “મુંબઈ પહોંચ્યા પછી તો કશું ખવાશે નહિ. અહીં જેટલું ઝાપટાય તેટલું ઝાપટી લેવા દો ને” ક્યાં પેલા ખોજાભાઈ અને ક્યાં આ વૈષ્ણવભાઈ!

સૂર્યોદયની સાથે જ અમે મુંબઈ પહોંચી ગયા. જતાં મને દશ દિવસ લાગેલા, વળતાં માત્ર આઠ કલાક, આ પ્રગતિને કોણ રોકી શકે, કોણ ઉપેક્ષા કરી શકે?

મુંબઈ આવતાં જ હાશકારો થયો. હાશ, દેશ આવી ગયા. પરમ શાંતિ.

15. નડોલામાં

સવારે આવેલી ટપાલ વાંચી રહ્યો હતો ત્યાં એક ભારે ક્વર હાથમાં આવ્યું. કુતૂહલવશ તોડ્યું તો અંદરથી વિમાનની આવવા-જવાની ટિકિટ અને પત્ર નીકળ્યો. પત્ર હતો ઝાંબિયાના નડોલા શહેર શાંતાબહેન પટેલનો, જેમાં લખ્યું હતું કે “તમારી કેસેટો સાંભળીને અમને ઘણો આનંદ થાય છે, તમે ઝાંબિયા આવી જાવ.” મને નવાઈ લાગી. કશી જાણપડેચાણ નહિ અને છેક નડોલા સુધીની લાખ રૂપિયાની ટિકિટ મોકલનાર આ બહેન કોણ છે? પણ હવે ટિકિટ આવી જ ગઈ છે તો જવું જોઈએ. દેશમાં કે પરદેશમાં હું કદી મારી ઇચ્છા અને પ્રયત્નોથી ગયો નથી. સામાવાળા આગ્રહપૂર્વક બોલાવે તો જ જવાનું થયું છે. તેનું પણ કારણ છે. મારે પૈસાનાં ઉઘરાણાં કરવાનાં નથી હોતાં, તેમ મારો સંપ્રદાય કે પરિવાર વધારવાનો પણ નથી હોતો. જો આ મહત્ત્વનાં લલચાવનારાં કારણો ન હોય તો પછી તમારે ક્યાંય જવાની જરૂર રહેતી નથી. હા, મને સૌથી મોટી લાલચ દેશ-પરદેશ જોવાની રહે છે. અમે તો તૈયારી કરી, એમ કહો કે મારે કશી તૈયારી કરવાની હતી જ નહિ. નાની બેગમાં ત્રણ જોડી કપડાં બસ થઈ ગયાં. મુંબઈથી ઊપડ્યા અને કરાંચીમાં થોડું ઊભા રહ્યા. અંધારામાં કશું દેખાય નહિ. હવાઈમથક ઉપર આટલું બધું અંધારું કેમ રાખતા હશે કે પછી ભારતનું વિમાન હોવાથી કોઈ કાંઈ જોઈ ન જાય તે માટે અંધારું કરી દેવાતું હશે? ના...ના... એવું તો નહિ હોય. ફરી પાછા ઊપડ્યા. પહોંચ્યા છેક લુસાકા. અજવાળું થઈ ચૂક્યું હતું, વાતાવરણ અને દૃશ્ય બન્ને સુંદર હતું. હિન્દુ સમાજના પ્રમુખ શ્રી નાથુભાઈ પટેલ વગેરે મને સત્કારવા આવ્યા હતા.

મારો અનુભવ છે કે અપેક્ષાકૃત સુરતી પટેલો નમ્ર-ભાવુક અને વધારે ઉદાર પણ હોય છે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં તે વધુપડતા ભોળા પણ હોય છે. આના કારણે તેમની શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધાનો ધર્મપુરુષો ખાસો લાભ-ગેરલાભ ઉઠાવતા રહે છે. હવાઈ મથક ઉપર જ થોડું રોકાઈને નડોલા તરફ વિમાનમાં વિદાય થવાનું થયું. માત્ર અડધા-પોણા કલાકમાં જ નડોલા પહોંચી જવાયું. વડોદરાથી મુંબઈ સમજી લો ને. હવાઈમથક ઉપર હિન્દુ સમાજના પ્રમુખ નારણજીભાઈ વગેરે ઘણા લોકો આવેલા. સૌની સાથે નડોલા શહેર પહોંચી ગયો. જેમણે મને ટિકિટ મોકલાવેલી તે ગં. સ્વ. શાંતાબહેન પટેલના ત્યાં મારો ઉતારો હતો. શાંતાબહેન બે વર્ષ ઉપર જ વિધવા થયેલાં, તેમનો સ્ટોર તેમનો દત્તક દીકરો હર્ષદ તથા તેમનાં પત્ની જયશ્રી સંભાળતાં હતાં. શાંતાબહેન બહુ જ ધાર્મિક વૃત્તિનાં તથા મહિલા મંડળનાં પ્રમુખ પણ હતાં, નડોલા શહેર તો મને લુસાકા કરતાં પણ વધુ સુંદર લાગ્યું. અંગ્રેજો તો આ દેશમાંથી ખસી ગયા હતા, પણ તેમની વિરાસતમાં ઘણુંબધું મૂકતા ગયા હતા, જેમાં નગરોની સુંદર રચના તથા બાગ-બગીચા પણ ખરા. શહેરનો ઉત્તમ એરિયા હતો. ‘કનીની.’ અહીં પહેલાં ગોરા રહેતા હતા, હવે આપણા ભાઈઓ રહે છે. દૂર દૂર સુંદર મકાનો અને સુંદર વાડવાળાં આંગણાં, પહોળા અને ચોખ્ખા રસ્તા અને અત્યારે ઉનાળામાં પણ ગુલાબી ઠંડી, બધું જ ગમી જાય તેવું લાગ્યું. સૌથી વધુ શાંતાબહેન તથા બીજાં ભાઈબહેનોનો ભાવ હતો. આર્થિક રીતે પણ આ શહેર વધુ ધમધમતું હતું.

નડોલામાં નવા બંધાયેલા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થવાની હતી. હિન્દુઓ મંદિર વિના રહી શકે નહિ. સારું પણ છે. માથું નમાવવાની પણ એક જગ્યા તો હોવી જ જોઈએ. જેનું માથું પરમેશ્વરની આગળ નમતું નથી, તેને બહુ જલદી માથામાં કીટાણુઓનો રોગ થાય છે. ઇટાલીના કોન્ટ્રાક્ટરે આ મંદિર બાંધ્યું છે. બોરિંગ કરીને તેના પાયાના પિલ્લરો છેક પાણી સુધી લઈ ગયા છે. જેના ઉપર વિશાળ ડોમ ઊભો છે. ડોમ આર. સી. સી.નો બનાવ્યો છે. આપણા જેવો ઈંટોનો નહિ. ખરેખર આ વિશાળ મંડપ જોવા જેવો છે. સ્થાપત્યનો તે એક નમૂનો છે. આપણા પથ્થરોનાં મંદિરોમાં વચ્ચે થાંભલા જ થાંભલા આવે. જ્યારે આ વિશાળ ડોમમાં વચ્ચે એક પણ થાંભલો નથી. સો-બસો માણસો નવરાત્રીના ગરબા રમી શકે તેટલી તેની વિશાળતા છે. જયપુરથી મૂર્તિઓ આવી છે. મૂર્તિઓ ભવ્ય છે. જે લોકો મૂર્તિપૂજામાં નથી માનતા તે ભલે ના માને પણ જે લોકો મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે, અને પછી મોકો મળતાં મૂર્તિઓ ઉપર હથોડા ચલાવે છે, તે હજારોનાં હૃદય તોડે છે. તેમાં પણ જે ધર્મ અને પરમેશ્વરના નામે મૂર્તિઓ ઉપર હથોડા ચલાવે છે તે ઈશ્વરના નામે શેતાનનું કામ કરે છે. ત્રણ દિવસ સુધી ભવ્ય આયોજન રહ્યું. નડોલા તો ઠીક આખું હિન્દુ જગત હિલોળે ચઢ્યું હતું.

જામનગરથી કબીરપંથના વડાશ્રી રામસ્વરૂપદાસજી મહારાજ પધાર્યા હતા. બહુ જ નમ્ર, વિનયી, વિવેકી. તેમને જોઈને હંમેશાં મારું હૃદય ઠર્યું છે. તેઓ પોતાના વિશાળ ભક્તસમુદાયમાં વિશ્વભ્રમણ કરતા રહે છે. અત્યારે હું જે ટોપી પહેરું છું તે તેમની આપેલી પ્રસાદી છે.

મને સન એલજી છે એટલે સૂર્યનો તાપ માથા ઉપર પડે તો શરદી થઈ જાય છે. તેનાથી બચવા આ ટોપી બહુ કામ આવે છે. મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો. બધા વીખરાવા લાગ્યા. સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી આવેલા તે પણ લુસાકા તરફ જવા તૈયાર થયા. તેમની ઈચ્છા હતી કે હું પણ તેમની સાથે કાર્યક્રમમાં આવું. શાંતાબહેનનું પણ કહેવું હતું કે અમે બધાં મહેમાનોની સેવા-શુશ્રૂષા કરીને થાકી ગયાં છીએ. હજી ઘણીબધી વસ્તુઓને ઠેકાણે કરવાની છે. અહીં ઝાંબિયામાં આવા પ્રસંગોએ કોઈ રસોઈયા હોતા નથી. બહેનો-ભાઈઓ મળીને જાતે જ રસોઈ વગેરે કરે છે. પટેલો મહેનતુ પ્રજા છે એટલે કરોડાધિપતિ હોય તો પણ તરત જ કામે લાગી જાય. રોજ બન્ને સમય ત્રણ ત્રણ હજાર માણસો જમે, સવારે ચા-નાસ્તો તો ખરો જ. વળી પાછા આ ભાઈ-બહેનો સ્ટેજ ઉપર જ્યારે શાસ્ત્રીય રાગોથી ભજનો ગાય ત્યારે તો ધન્ય ધન્ય થઈ જવાય. દરેક ભજન મંડળને નિશ્ચિત સમય મળે. તેટલા સમયમાં તે ત્રણ-ચાર કે પાંચેક ભજનો ગાય. પાંચેક મિનિટ બાકી રહે એટલે લીલામાંથી પીળી લાઈટ થઈ જાય અને જ્યારે સમય પૂરો થઈ જાય ત્યારે લાલ લાઈટ થઈ જાય. લાલ લાઈટ થયા પછી પણ જે ભજન ચાલુ રાખે તેના ગુણાંક કપાઈ જાય. ત્રણ દિવસ સુધી બસ સ્વર્ગીય વાતાવરણ અનુભવ્યું. લોકો તો સૌ સૌના ગામે વિદાય થઈ ગયાં, પણ હવે પાછળનું કામ કરવું વધુ શ્રમદાયી હતું. તે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ કરે તે સ્વાભાવિક છે. માંડવો બાંધવો તો સરળ પણ ઉકેલવો અઘરો.

સ્વામી કૃષ્ણાનંદજી અને તેમના ભક્તોની સાથે હું તો લુસાકા પહોંચી ગયો, અને તેમની જ સાથે તેમના ભક્તના મકાનમાં ઊતર્યો. બેત્રણ દિવસ હિન્દુહોલ તથા બીજી જગ્યાએ કાર્યક્રમો પતાવીને પછી સ્વામીજીએ કહ્યું “અચ્છા અબ મેં તો જાતા હું, આપ ન્હોલા પહોંચ જાઈએ” હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ન્હોલા જવું કેવી રીતે? મને મુંબઈ હવાઈ મથકે જે સાત ડોલર આપેલા (ત્યારે તેટલા જ ડોલરો લઈ જઈ શકાતા) તે જ પાસે હતા. બીજું કે હવે મારે આ અજાણ્યા નગરમાં ક્યાં રહેવું? સ્વામીજી અને તેમની મંડળી તો વિદાય થઈ ગઈ. હું ચિંતાતુર હૃદયે વિચારે ચઢી ગયો. હવે શું કરવું? સામે ચાલીને કોઈને કશું કહેવાની મારી હિંમત ન હતી. જ્યાં ઊતર્યા હતા તે પણ કશું બોલતા ન હતા. ભાંગ્યાનો ભેરુ ભગવાન. મેં ઈશ્વરસ્મરણ કર્યું, પ્રભો, હવે તું જ કાંઈક કર.

થોડી જ વારમાં પ્રૌઢ ઉંમરનાં એક ભદ્ર મહિલા આવ્યાં, પગે લાગ્યાં અને બોલ્યાં કે “સ્વામીજી બે દિવસ તો મારે ઘરે રહેવા પધારો.” મારે તો આટલું જ જોઈતું હતું. હું તેમની સાથે તેમના ઘરે ગયો. તેઓ દંતાલીની પાસેના ઢૂંઢાકૂવા ગામનાં પટેલ હતાં, બે-ત્રણ વર્ષથી વિધવા થયાં હતાં, તેમના પતિ પુરુષોત્તમભાઈ બહુ સજ્જન વ્યક્તિ હતા. સંતોનો ઉતારો પોતાને ત્યાં રાખવાનો આગ્રહ રાખતા, તેમનાં પત્ની ગં.સ્વ. શાંતાબહેન પણ તે જ રસ્તે ચાલીને સંતોને પોતાને ત્યાં ઉતારતાં રહ્યાં હતાં. તેમને એક દીકરો ભાસ્કર અને તેની પત્ની મીનાક્ષી. બે દીકરીઓ પ્રતિમા અને... આમ પાંચેક જણાંનો પરિવાર સ્ટોર ચલાવતાં હતાં. આખું કુટુંબ પ્રેરણા મળે તેવું. ભાસ્કર બહુ ઓછું બોલે પણ ઉદાર, સૌનું કામ કરે. પ્રત્યેક શહેર-ગામોમાં કેટલાંક ઘરો એવાં હોય છે કે તે સંતો-ભક્તોને જોઈને રાજી થાય અને બને તે સેવા કરે. તો કેટલાંક લોકો એવાં પણ હોય છે કે સાધુ-સંતોને જોઈને બળી જાય. ભયંકર દ્વેષ થઈ આવે. જોકે તેમાં સાધુ-સંતોનો પણ દોષ હોઈ શકે છે. હવે મારે તો જ્યાં સુધી ન્હોલાથી ફોન ના આવે ત્યાં સુધી અહીં જ રહેવાનું હતું. પ્રથમ દિવસ બધાંની સાથે આત્મીયતા થઈ ગઈ, પાછલી ઉંમરમાં વિધવા થવું કે વિધુર થવું તે બહુ મોટું જીવન વેંકયુમ છે. પ્રેમાળ પતિ કે પ્રેમાળ પત્નીનું અવસાન થાય તો જીવતું માણસ ભારે ખાલીપણાનો આઘાત અનુભવે. તેમાં પણ જો પ્રેમાળ પત્ની મરી જાય તો તો પુરુષ તરત જ અડધો મરી જાય. તેની વિધુરતા બહુ દુઃખદાયી થઈ જાય. ગમે તેટલાં સારાં માણસો મળ્યાં હોય તોપણ પતિ કે પત્નીની ખોટ પૂરી કરી શકાતી નથી. જે જ્ઞાતિમાં વિધવાવિવાહ કે વિધુરવિવાહ ન થતો હોય ત્યાં તો જીવતા માણસને નિભાડામાં શેકવાની જ પ્રક્રિયા થતી કહેવાય. વળી પાછું તેનું ગૌરવ લે કે અમે નાતરિયાં નથી. જો પ્રૌઢો અને વૃદ્ધોની આવી દશા થતી હોય તો જુવાન વિધવા કે વિધુરનું તો કહેવું જ શું? સંસ્કૃતિ એ જ ઉત્તમ કહેવાય જેમાં સૌના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય. કોઈ ખોટા રિવાજોમાં હોમાતું ના હોય.

હવે મારે ન્હોલા જવાની ચિંતા ન હતી. ભાસ્કર હતો ને! તેણે હોંશેહોંશે વિમાનની ટિકિટ લઈ આપી અને સૌના ભાવથી વિદાય થયો. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર, ઈશ્વરની કૃપા દ્વારા થતો હોય છે, આજે ઓચિંતાની કૃપા થઈ એ જ સાક્ષાત્કાર થયો ગણાય. મારા સંકોચી સ્વભાવના કારણે ઘણી વાર હું મુશ્કેલીમાં મુકાયો છું. પણ એ મુશ્કેલીએ જ મને ઈશ્વરની કૃપાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. જો મેં સ્વામીજીને ભાડાની વાત કરી હોત તો તેઓ જરૂર તેની વ્યવસ્થા કરી દેત. અરે મેં કોઈને ઊતરવાની વાત કરી હોત તો તે પણ વ્યવસ્થા થઈ જ જાત, અરે, મેં ન્હોલા શાંતાબહેનને ફોન કર્યો હોત તોપણ ત્યાં બેઠાં બેઠાં બધી વ્યવસ્થા કરી દેત. પણ તો પછી આ દૈવી અનુભવ ન થયો

હોત. મુશ્કેલીઓ અને પરમેશ્વર નજીક નજીક રહેતાં હશે. એટલે શ્રદ્ધાળુ ભક્તોને ઘણી મુશ્કેલીઓ પડતી હશે. આ મુશ્કેલીઓ ન હોત તો ભગવાનની કૃપાનો અનુભવ પણ ન થાત.

*

16. તાંબાની ખાણો

હું નડોલા પહોંચી ગયો. બધાંનો થાક ઊતરી ચૂક્યો હતો. આમ તો મારું કોઈ પરિચિત ન હતું. શાંતાબહેનનો પરિચય કેસેટો દ્વારા પરોક્ષ રીતે થયેલો હતો. સૌની ઇચ્છાથી શાંતાબહેનના બંગલાના આંગણામાં જ ગીતા પ્રવચનો શરૂ થયાં. અઢાર દિવસ સુધી ચાલેલાં પ્રવચનોએ ભારે વાતાવરણ જમાવ્યું. બસ ચારે તરફ ગીતા જ ગીતા થઈ ગયું. લોકો માય નહિ તેટલી ભીડ થવા લાગી. સૌકોઈના મોંઢે એક જ વાત હતી કે આવું તો અમે કદી સાંભળ્યું જ ન હતું. મારી જગ્યાએ બીજો કોઈ વક્તા હોત તો ખાસા પૈસા અને ઘણા ચેલાઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત. પણ મારે તો એવું કશું અપેક્ષિત ન હતું.

જેમ વિદેશનાં બધાં શહેરોમાં થાય છે તેમ અહીં પણ હિન્દુ સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલો હતો. બે પૈસા કમાવા માટે આવેલા ભાઈઓ બે પૈસા કમાતાં જ મંદિર બાંધવાના પ્રયત્નો કરે. માગી-ત્યાગીને મંદિર થાય પછી પ્રમુખ-મંત્રી થવાના ઝઘડા ઊભા થાય. સૌને પ્રમુખ થવું હોય તેમ કહેવું તેના કરતાં પેલાને તો પ્રમુખ થવા ન જ દેવો હોય. રસ્સા-કસ્સી ચાલે, હારેલા માણસો, જીતેલાનો સ્વીકાર ન કરે અને જુદા થાય. અહીં પણ એક પ્રભાવશાળી વૃદ્ધ પટેલ જુદા પડ્યા. અલગ મંદિર બાંધ્યું. મથુરા-વૃંદાવન તરફનાં એક ચમત્કાર કરનારાં માતાજી તેમાં નિમિત્ત બન્યાં. મારો અનુભવ છે કે વિદ્વાનો અને જ્ઞાનીઓ કરતાં વિદેશમાં અને દેશમાં પણ ચમત્કારીઓ વધુ પૂજાય છે. વિદ્વત્તા કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં વર્ષો લાગી જાય, પણ ચમત્કાર તો તરત જ કરી શકાય. લોકો ટૂંકો રસ્તો પસંદ કરે છે અને લોકોને પ્રભાવિત કરે છે. મારો અનુભવ છે કે આવા ચમત્કારીઓ મોટા ભાગના બોગસ હોય છે. ચાલાકી અને પ્રચારનું નેટવર્ક હોવું જોઈએ. ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ આ તડાં એક થતાં ન હતાં, તે ન થયાં.

પૂર્વે કહ્યું તેમ નડોલા આર્થિક રીતે સધ્ધર શહેર છે. તેનું કારણ તેની તાંબાની ખાણો તથા ફેક્ટરી છે. અહીં વિશ્વનું ઉત્તમ તાંબું પુષ્કળ પ્રમાણમાં નીકળે છે. અંગ્રેજોએ તેની ફેક્ટરી પણ બનાવી છે. અહીંની પાર્લમેન્ટનું તાંબાના પતરાંથી જડેલ મકાન પણ દૂરથી ચમકતું દેખાય છે. તાંબામાંથી એટલી બધી ભેટ આપવાની વસ્તુઓ બને છે કે ગણી ગણાય નહિ. તેમાં ઘડિયાળો તથા ગણેશની મૂર્તિઓ તો ખાસ. લોકો મહેમાનોને આવી ઘણી ભેટો આપે છે. અહીંથી નજીકમાં જ હીરાની ખાણો પણ છે. ઘણી જગ્યાએ તો હીરા ચમકતા ધરતી ઉપર પડ્યા મળી આવે છે. આફ્રિકનો પહેલાં તેનું મહત્ત્વ જાણતા નહિ, પણ હવે જાણતા થયા છે. કોઈ કોઈ વાર રોડ ઉપર હીરાનાં પડીકાં લઈને આફ્રિકનો બોર વેચવા બેઠા હોય તેમ બેઠા હોય. પણ લેવાય નહિ. કાયદો એવો છે કે પોલીસ પકડે તો આવી બને. આ તાંબું અને હીરાની ખાણો કેવી રીતે મળી તેનો પણ રોચક ઇતિહાસ છે.

નડોલાને અડીને જ બેલ્જિયમ કાંગોની સરહદ છે. જેને હવે “જાહિરે” કહેવાય છે. અંગ્રેજો અને બેલ્જિયમના લોકો વચ્ચે સીમા નિર્ધારિત થઈ, પથ્થરો ખોડાયા, સહીસિક્કા થયા. પછી ચતુર અંગ્રેજોએ રાતે ઊઠીને આ પથ્થરોને ઉખાડીને 20થી 30 માઈલ દૂર ખોડી દીધા. બસ, માલ-માલ આ તરફ આવી ગયો. હવે બધા લીલાલહેર કરે છે. પેલા બિચારા હતા ત્યાં ને ત્યાં રહી ગયા. એક વાર મારે તાંબાની ફેક્ટરી તથા ખાણ જોવા જવાનું થયું. લોખંડની હેલ્મેટ પહેરીને અમે તો દોઢસો ફૂટ નીચે લિફ્ટથી ઊતર્યા. યંત્રોથી ખોદકામ ખોદેલું ભરવાનું, તેને ઉપર લઈ જવાનું વગેરે બધું જ કામ થતું જોયું. બધા જ આફ્રિકનો કામ સંભાળતા હતા. તે જોઈને આનંદ થયો.

સમૃદ્ધ અર્થતંત્ર માટે યંત્રવાદ જરૂરી છે. યંત્રો વિનાનું ઉત્પાદન રાષ્ટ્ર કે પ્રજાને કદી સમૃદ્ધ બનાવી શકે નહિ. આપણે અનેક ક્ષેત્રોમાં ઊંધે રવાડે ચડેલી પ્રજા છીએ, એટલે દરિદ્રતા ભોગવીએ છીએ. હાથ-ઉદ્યોગ પોતાની જગ્યાએ ઠીક છે, પણ તેથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ ન થઈ શકે. માત્ર હાથઉદ્યોગ આધારિત અર્થતંત્ર કાયમી ગરીબીનું જનક છે. નડોલા વિભાગની સમૃદ્ધિમાં આ તાંબાની મિલનો મોટો ફાળો છે. પણ યંત્રવાદની સાથે એક બીજી વસ્તુ પણ સંકળાયેલી છે, તે છે ખાનગીકરણ. જો તમે સરકારીકરણ કરીને યંત્રો ચાલુ કરો તો તે નિષ્ફળ જાય. દુર્ભાગ્યવશ ઝાંબિયાની સરકારે આ મિલનું અંગ્રેજોના ગયા પછી રાષ્ટ્રીયકરણ કરી નાખ્યું હતું. થોડા દિવસ તો તે જેમતેમ ચાલી પણ પછી અંતે બંધ પડી ગઈ. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો ખાનગીકરણનાં હિમાયતી અને રાષ્ટ્રીયકરણનાં વિરોધી છે. આ મિલનો મોટા ભાગનો માલ અમેરિકા ખરીદતું હતું. રાષ્ટ્રીયકરણ થયા પછી તેણે માલ ખરીદવાનો બંધ કર્યો. માલનો ભરાવો થઈ ગયો. હવે આ માલ વેચવો ક્યાં? વિકસિત રાષ્ટ્રો પાસે શસ્ત્રશક્તિ જેટલી જ અર્થશક્તિ પણ છે. અર્થાત્ તે ધારે તે દેશના અર્થતંત્રને યુદ્ધ કર્યા વિના જ હચમચાવી શકે છે.

માલ ખરીદવાનો બંધ કરે એટલે માલનો ભરાવો થઈ જાય. ભરાયેલા માલ ઉપર વ્યાજ અને નિભાવખર્ચ ચઢ્યા કરે તેને બીજું કોઈ ખરીદે નહિ. દિન પ્રતિદિન પડ્યો પડ્યો માલ વધુ મોંઘો થતો જાય. નવો માલ ઠલવાતો જાય. નવા ઉત્પાદન માટે પૂંજી લાવવી ક્યાંથી? પૂંજી તો પેલા સ્થગિત થયેલા માલમાં સલવાઈ ગઈ છે.

શાણાં રાષ્ટ્રોને પોતાના અર્થતંત્રને સમૃદ્ધ રાખવા માટે આવા મોટા ગ્રાહકોને નારાજ કરવાનું પોષાય નહિ. રશિયા-ચીનના રવાડે ચઢેલાં એશિયા-આફ્રિકાનાં કેટલાંય રાષ્ટ્રોએ આવું ડહાપણ આચરેલું નહિ એટલે અર્થતંત્રની રીતે તે ભાંગી ગયાં, હા, કેન્યા બચી ગયું. અર્થતંત્રની સાથે રોજગારી અને બેકારી જોડાયેલાં છે. જો અર્થતંત્ર સમૃદ્ધ હોય તો રોજગારી વધતી જાય, પણ જો અર્થતંત્ર કથળ્યું. મિલો બંધ પડી તો ચારે તરફ બેકારી વધતી જાય. બેકારીની સાથે અપરાધીકરણ સંકળાયેલું છે. જેટલી બેકારી વધારે તેટલું જ ગુનાનું પ્રમાણ વધુ. ભૂખે મરતા લોકો લૂંટફાટ કરતા થઈ જાય. એટલે જો ગુનાના પ્રમાણને રોકવું કે ઘટાડવું હોય તો રોજગારી વધારવી જરૂરી છે. રોજગારી પૂંજીરોકાણથી વધતી હોય છે. સરકારી પૂંજી બહુ જલદી ધોવાઈ જતી હોય છે, કારણ કે તે નફો નહિ પણ ખોટ કરતી હોય છે. આ ખોટનો ભાર પણ કર દ્વારા પ્રજાને જ ઉપાડવો પડતો હોય છે. એટલે મૂડીરોકાણ ખાનગી રહે તે જરૂરી છે. ખાનગી મૂડીરોકાણ કાયદાની સંતોષજનક સ્થિતિ હોય ત્યાં જ થતું હોય છે. કાયદો કથળી જાય તો નવી મૂડી આવે નહિ અને જૂની મૂડી કાં તો પગ કરીને ભાગવા માંડે કે પછી સ્થગિત થઈ જાય. હું જ્યારે બીજી અને ત્રીજી વાર ઝાંબિયા ગયો હતો ત્યારે ત્યાંનું અર્થતંત્ર તૂટી પડ્યું હતું. પ્રથમ વાર ગયો ત્યારે એક ક્વોચા બરાબર દશ રૂપિયા હતા. એક ડોલર બરાબર અઢી ક્વોચા હતા. ક્વોચા (ઝાંબિયાનું નાણું) ભારે કીમતી નાણું હતું. પછી (મિલ બંધ પડ્યા પછી) તે ગબડવા લાગ્યો. હમણાં સાંભળ્યું કે એક ડોલરના ત્રણથી પાંચ હજાર ક્વોચા થઈ ગયા છે. નિકાસ થનારો માલ બંધ થઈ ગયો. નિકાસ વિના વિદેશી હૂંડિયામણ મળે નહિ. તેના વિના વિદેશી આયાતી વસ્તુઓનાં બિલ ચૂકવાય નહિ. પહેલાં બજારોમાં વિદેશી માલ ભરચક રહેતો હવે બધું ખાલી ખાલી.

રાજનેતા એ ખરેખર તો અર્થતંત્રનો તથા યુદ્ધતંત્રનો પણ તજજ્ઞ હોવો જોઈએ. નહિ તો બિહાર જેવી દશા થાય. હા, એક બીજી વાત પણ સમજવી જોઈએ: ખાનગીકરણની સાથે મજૂર કાયદા પણ એવા હોવા જોઈએ કે જેથી એક તરફ કામગારોના હિતનું રક્ષણ થાય તો બીજી તરફ મૂડીનું પણ રક્ષણ થાય. બેમાંથી એકેનું શોષણ ન થવું જોઈએ. આપણે શ્રમશોષણની વાતો તો કરીએ છીએ પણ મૂડીશોષણની વાતો નથી કરતા. કાયદો ઉભયપક્ષોને ન્યાય આપનારો હોવો જોઈએ. તો જ યંત્રવાદના દ્વારા રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થઈ શકે. તાંબાની ખાણ, તેમાંથી તોલિંગ મશીનો દ્વારા ખોદાતા તાંબાના પથ્થરો, લિફ્ટ દ્વારા તેને છેક ઉપર 150-200 ફૂટ પહોંચાડવાનાં યંત્રો, ત્યાં તેનું ભંગાણ અને પિલાણ પછી ભઠ્ઠીઓમાં પીગળીને શુદ્ધ તાંબાના રૂપમાં બહાર પ્રવાહિત થવું, આ બધું અમે જોયું. અત્યારે તો બધું બંધ પડ્યું છે. અરાજકતા, લૂંટફાટ વધી છે. હું પહેલી વાર ઝાંબિયા ગયો ત્યારે ડો. કેનેથ કોન્ડા રાષ્ટ્રપ્રમુખ હતા. માણસ બહુ સજ્જન અને ભલા હતા. એક કહેવત હતી કે તેઓ હંમેશાં હાથમાં રૂમાલ રાખતા, કેન્યાના કેન્યાટા ચમરી રાખતા, ચમરી માંખ-મચ્છર ઉડાડવા માટે, જ્યારે રૂમાલ આંસુઓને લૂછવા માટે. કોન્ડા વારંવાર રડી પડતા, પણ ખરું રડવાનું તો આ ઉદ્યોગો બંધ પડવાથી થયું. રાષ્ટ્રની મજબૂતાઈમાં અર્થતંત્ર બહુ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, તે સૌએ સમજી લેવું જરૂરી છે.

12-12-03

*

17. ધનભૂખ અને વાસનાભૂખ

ન્ડોલાના નિવાસકાળ દરમ્યાન ઘણા માણસો સાથે નિકટતા થઈ, રાત્રે પ્રવચનો થાય અને સવારે પેલા જુદા પડેલા મંદિરમાં સ્વાધ્યાય થાય. મારો હેતુ હતો કે બન્ને મંદિરો નજીક આવે, એક થાય. વિભાજન બંધ થાય. એટલે બન્ને જગ્યાએ સવાર-સાંજના કાર્યક્રમો ગોઠવેલા. નવા બંધાયેલા મોટા મંદિરમાં પૂજારી વગેરે અનેક કર્મચારીઓ રાખેલા, જ્યારે નાના મંદિરમાં શ્રદ્ધાળુ ભાઈ-બહેનો વગર પગારે સેવાપૂજા કરતાં. તેમાં કમળાબહેન ભક્ત, તેમની દીકરી નીલા, લલિતાબહેન અને તેમના પતિ, મણિબહેન અને બીજાં કેટલાંય ભાઈ-બહેનો નિયમિત રીતે ભક્તિભાવથી સેવા કરતાં. પગારદાર અને શ્રદ્ધાથી સેવા કરનાર એ બન્નેનો ભેદ તરત જ જણાઈ આવતો. અપેક્ષાકૃત નાના મંદિરનું વાતાવરણ વધુ આધ્યાત્મિક લાગતું.

ત્રણ માણસો વધુ નિકટ આવેલા: 1. ભૂરામામા (લલ્લુભાઈ દેસાઈ) તેમનો વર્ણ અપેક્ષાકૃત વધુ ગૌર હતો એટલે લોકો તેમને ભૂરામામા કહેતા. બીજા ભીખુભાઈ પટેલ અને ત્રીજા ગોવિંદભાઈ. આ ત્રણેની ભજનમંડળી. ભીખુભાઈ દાઢી રાખતા. તેઓ આંખો બંધ કરીને હાર્મોનિયમ વગાડતાં વગાડતાં ભજન ગાય ત્યારે એક વાતાવરણ બંધાઈ જાય. ભૂરામામા ગાય નહિ, પણ મંજીરાં વગાડે. ગોવિંદભાઈ પણ સહાયક બને. ભીખુભાઈ હજાર કામ પડતાં મૂકીને પણ ભજન તો ગાય જ. તેમનું કહેવું છે કે ગાવામાં મને અનહદ આનંદ આવે છે. “રામ રસ ઐસો હે મેરે ભાઈ, જો પીએ અમર હો જાય.” તેમની હલક, અંતર્મુખતા અને પ્રભુપ્રીતિ આજે પણ ભુલાતી નથી. ગોવિંદભાઈ મારાં પ્રવચનો—સ્વાધ્યાયને ટેપ કરતા. ખબર નહિ, હવે અત્યારે ત્યારનાં ચક્રરડાં બચ્યાં છે કે નહિ. બહુ જ આનંદમાં દિવસો વીત્યા.

હું જ્યારે બીજી વાર ન્ડોલા આવ્યો ત્યારે હર્ષદ અને જયશ્રી અમેરિકા જતાં રહેલાં. એકલાં શાંતાબહેન જ રહેતાં હતાં. મારે તેમના બંગલામાં જ ઊતરવાનું થયેલું. આખા બંગલામાં હું અને તે—માત્ર બે જણાં જ રહીએ. પણ મેં કદી પણ તેમના ચહેરા ઉપર કશો વિકાર જોયો નથી. તેમ મને પણ કદી કોઈ વિકાર થયો નથી. પવિત્રતામાંથી પવિત્રતા પ્રગટતી હોય છે. અને વિકારમાંથી વિકાર જન્મતો હોય છે. મને શાંતાબહેનની પવિત્રતા માટે બહુ માન હતું. એક દિવસ રાત્રે દશ-અગિયાર વાગ્યે થોડોક કોલાહલ થતો મેં સાંભળ્યો. રૂમ બહાર નીકળીને જોયું તો ઘરકામ કરનાર બોયની પત્નીને તેઓ લડી રહ્યાં હતાં “નિકલ, ચાલ, બહાર નિકલ” પછી જાણવા મળ્યું કે બોય ક્યાંક બહાર મહેમાનગતિએ ગયો હતો, તેની જુવાન પત્નીએ કોઈ બીજા માણસને સહશયન માટે બોલાવેલો. તે બન્ને નોકરોના મકાનમાં તન્મય હતાં. શાંતાબહેનને ખબર પડી ગઈ. તે સિંહણની માફક તૂટી પડ્યાં. જોકે અહીં આવું સહજ રીતે ચાલે છે, સ્વીકાર્ય છે. હજી અહીં પતિવ્રતાધર્મની સંસ્કૃતિ આવી નથી. મેં સમજાવ્યાં કે કામાતુર માણસને છંછેડવાં ન જોઈએ. કદાચ તીવ્ર ભંગાણથી એટલો કોધાવેશ આવી જાય કે ભંગાણ કરનારની હત્યા પણ કરી નાખે. એવું કહેવાય છે કે અહીંના કાળા ભાઈઓ બહુ સારા સ્વભાવના છે. તમે તમારો મારી દો તોપણ બદલો લેવાનો ડંખ ન રાખે. બીજા દિવસે કામ ઉપર આવી જાય. પેલી બાઈ પણ જાણે કાંઈ જ બન્યું નથી તેમ સવારથી કામ કરતી થઈ ગઈ. ન કશો ભવાડો થયો, ન કોઈની આબરૂ ગઈ, ન કોઈને કલંક લાગ્યું. જેમ જેમ મહાન સંસ્કૃતિ સ્થાપિત થતી જાય છે, તેમ તેમ આબરૂ જવાનું વધુ થાય છે. મેં સાંભળ્યું કે અહીં બળાત્કારો થતા જ નથી. તેની જરૂર જ નથી કારણ કે કોઈ ભૂખ્યો માણસ જ નથી. પણ સેક્સની અતિ છૂટ હોવાના કારણે અહીં સિફિલીસ તથા ગોનોરિયાના રોગો વધી ગયા છે—હવે તો એઈડ્સનો હાહાકાર થઈ રહ્યો છે. એવું કહેવાય છે કે એઈડ્સની શરૂઆત અહીં આફ્રિકાથી થઈ છે. અત્યારે સૌથી વધુ કેસો આફ્રિકામાં છે. જરૂર છે મર્યાદાપૂર્વકના લગ્નજીવનની. જેમાં રોગોના ભય વિના સેક્સ અને ઉત્તરાધિકારી બાળકોના તથા લાગણીઓના પ્રશ્નો ઉકેલાય.

જ્યાં પેટભૂખ્યાં માણસો વધારે હશે ત્યાં ચોરી લૂંટ થવાની જ અને જ્યાં વાસનાભૂખ્યાં માણસો વધારે હશે ત્યાં બળાત્કારો અને બીજી અવ્યવસ્થા થવાની જ. ચોરી-લૂંટ અને બળાત્કારો માટે સજા થવી જરૂરી છે. પણ તેથી મૂળમાંથી પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. તેનો ખરો ઉકેલ તો છે કે સૌનું પેટ ભરાય, સૌની વાસનાનું પેટ પણ ભરાય તેવી ધાર્મિક—સામાજિક—રાજકીય વ્યવસ્થાની. હા, પેટ ભરાયેલા માણસો પણ વધુ ને વધુ અજીર્ણ કરવા માટે ફાંફાં મારે કે તરાપો મારે તો તે દંડને પાત્ર જરૂર ગણાય. જ્યાં વિધવાઓ, વિધુરો, અવિવાહિત યુવાન, યુવતીઓનું પ્રમાણ વધુ હશે ત્યાં વાસનાજન્ય અવ્યવસ્થા પણ વધારે હશે જ. તેનો સાચો ઉપાય તો એ છે કે તેમને સાથીદાર મળે.

સાથીદાર હોવા છતાં પણ જો અવ્યવસ્થા ફેલાય તો તેમાં મુખ્ય કારણ છે, મર્યાદા વિનાની વિચારસરણી, લગ્નસંસ્થાની દુર્બળતા, વધુ પડતી છૂટછાટો, વધુ પડતાં વાસના ભડકાવનારાં દશ્યો, ગીતો વગેરે. આ અટકવું જોઈએ. જીવનને બન્ને છેડાઓથી બચાવવું જોઈએ. એક તરફ કઠોર નિયમો દ્વારા અખંડ—આજીવન બ્રહ્મચર્યને તો બીજી તરફ મર્યાદા વિનાના અતિભોગને.

માણસે સુખી થવા માટે બે પ્રશ્નો ઉકેલવા જોઈએ, એક તો અર્થપ્રશ્ન અને બીજો સેક્સપ્રશ્ન. પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ધંધો-નોકરી મેળવીને જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ કરે તો અર્થપ્રશ્ન ઉકેલાય. ધંધો નોકરી જ ન મળે કે ના કરે તો તેનો અર્થપ્રશ્ન ભયંકર બને. તે કદી સુખી ના થઈ શકે. તેવા માણસો કાં તો પરાવલંબી જીવન જીવતા રહીને દુઃખી થાય, કાં પછી બેકાર બનીને ફૂટપાથ ઘસતા રહે. સૌને રોજી મળે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા એ રામરાજ્યનું પહેલું પગથિયું છે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિને સેક્સપ્રશ્ન પણ હોય જ છે. તેનો ઉકેલ ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થામાં છે. જે ધર્મો, અધ્યાત્મ, પરલોક, મોક્ષ કે એવા બીજા જ નામે લોકોને પરણતા અટકાવે છે કે પરણેલાઓને જુદા કરે છે તે સેક્સપ્રશ્નો વધારે છે. એક બાજુ ચારિત્ર્યનો મહિમા ગાવો અને બીજી બાજુ પરણ્યા વિનાનાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં મોટાં મોટાં ટોળાં ઊભાં કરવાં—તે બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. કોઈ સાચું દંપતી જ પૂર્ણ ચારિત્ર્ય મેળવી શકે. જે પતિને પત્નીમાં અને જે પત્નીને પતિમાં પૂર્ણ સંતોષ હોય તેને જ પૂર્ણ ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય. અસંતોષવાળાં દંપતીઓ કે અવિવાહિત નરનારીઓની પાસે ચારિત્ર્યની સોએ સો ટકા આશા ન રખાય. ભૂખ્યા ઘોડાને ઘાસના ખેતરમાં છુટ્ટો મૂકો અને પછી તેની પાસે ઉપવાસની અપેક્ષા રાખો તે અવ્યાવહારિક છે. આવી જ રીતે દહેજ વગેરે કારણે મોટી ઉંમર સુધી અપરિણીત રહેવાની ફરજ પાડવી તે સમાજવ્યવસ્થાની ત્રુટિ છે. જો આ બન્ને પ્રશ્નોને ધર્મ અને સમાજ મળીને ઉકેલી શકે તો જીવનના બાકીના પ્રશ્નો બહુ પીડાદાયી રહેતા નથી. સુખી જીવન માટે આ બે પ્રશ્નો જ સર્વાધિક મહત્ત્વના છે.

દુર્ભાગ્યવશ પરલોકનાં કાલ્પનિક લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે આ બન્ને પ્રશ્નોને ઉકેલવાની જગ્યાએ વધુ વિકૃત કરીએ છીએ. “કાંચન અને કામિનીનો ત્યાગ”નો આદર્શ, પ્રશ્ન ઉકેલતો નથી ઊલટાનો વધુ વિકૃત કરે છે. સુખી જીવન માટે આ બન્ને જરૂરી છે. જો તમારી પાસે પૈસો નહિ હોય તો તમે પરાવલંબી થઈ જશો. માનો કે તમે લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નથી કરતા પણ બીજાના સ્પર્શવાળી લક્ષ્મીની બધી સગવડો તો ભોગવો જ છો. એક એવા પણ બાવા છે કે જે કરોડથી પણ વધુ કિંમતની ગાડીમાં ફરે છે. અને ACની વ્યવસ્થાવાળી ખુરશી સાથે ને સાથે ફેરવે છે છતાં લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નથી કરતા. પારકી લક્ષ્મી દ્વારા મેળવેલી સર્વોત્તમ સગવડો ભોગવવામાં વાંધો આવતો નથી. આ ખરો ત્યાગ નથી. ત્યાગભ્રમ છે અથવા ત્યાગનું પ્રદર્શન માત્ર છે.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં આવા જ એક લક્ષ્મીનો સ્પર્શ નહિ કરનારા ‘ત્યાગી’ એક ગામમાં ઊતરેલા, હું પણ તે જ ગામમાં હતો. તેમને બીજા ગામે પધરાણીમાં જવાનું. તેમના ભક્ત અને મારા પરિચિત એક પટેલ ત્યારે (ત્રીસ વર્ષ પહેલાં) આફ્રિકાથી મોટી ઇમ્પાલા ગાડી લાવેલા. તેમાં જ તેઓ ફરતા. તે દિવસે એ ગાડી કાંઈક બગડેલી તે રીપેર કરવા ગયેલી. બીજી અહીંની ઘણી ગાડીઓ તૈયાર હતી પણ પેલા ન બેઠા. ત્રણ કલાકે પેલી ગાડી રીપેર થઈને આવી ત્યારે જ તેમાં બેસીને પધરામણીમાં ગયા. કોઈ ઇમ્પાલામાં બેસે તેનો વાંધો ના હોઈ શકે. પણ પછી સ્ત્રીધનના ત્યાગી હોવાનું પ્રદર્શન ન કરે. પોતાની ગાડી હોય તો ખુશીથી બેસે, ફકીરી એ છે કે જે સમયે જે પ્રાપ્ત થાય તેને આનંદથી સ્વીકારી લે.

ઘણા લોકો પાસે અઢળક ધન હોય. પૂરતી આવક હોય પણ સંતોષ ન હોય, લાલસા જ લાલસા હોય તો તેનો અર્થપ્રશ્ન વધુ ને વધુ ધન કમાવાથી ઉકેલાવાનો નથી, પણ સંતોષથી ઉકેલાવાનો છે. તેણે સત્સંગ કરીને સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો. આવી જ રીતે ઘણી પત્નીઓ મેળવીને પણ ઘણાના પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. કારણ કે હજી વધુ, હજી વધુ, નવું, નવું જોઈએ—ની લોલુપતા તેમને દુઃખી દુઃખી કરી નાખે છે. તેને પણ સંતોષ મેળવવાનો. આને “કામ-સંતોષ” કહેવાય છે. એક ધનસંતોષ અને બીજો કામસંતોષ. આ બે સંતોષ મળે તો પ્રશ્નો ઊકલી જાય. આ બે સંતોષો જ્યાંથી મળે તેને અધ્યાત્મ કહેવાય. તે એક આંતરશક્તિનું નિર્માણ કરે છે, જે આંતરપ્રશ્નોને ઉકેલે છે. અતિનિગ્રહી લોકોના સેક્સપ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. દબાયેલો નાગ જેમ વધુ ને વધુ ફૂંફાડા મારે તેમ દબાયેલો કામ પણ ફૂંફાડા મારીને અશાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે અતિ નિગ્રહી લોકોનાં તન-મન બન્ને તેજ વિનાનાં મ્લાન થઈ જાય છે. આવી જ રીતે અતિભોગી લોકોના પ્રશ્ન સેક્સપ્રોબ્લેમ ઉકેલાતા નથી. તેમના માટે અસંતોષ અને અતૃપ્તિ અશાંતિ જન્માવે છે.

જરૂર છે મધ્યમ માર્ગની. સંયમની. જે કુદરતની સાથે સાથે ચાલીને પ્રશ્ન ઉકેલે છે. એટલું યાદ રહે કે ધનભૂખ અને વાસનાભૂખનો કોઈ

અંત નથી. કોઈ છેડો નથી. જ્ઞાનવૈરાગ્ય અને સાચી સમજણથી તેમાં સંતોષની તૃપ્તિ થાય છે. એટલે જ્યાંથી જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો લાભ થતો હોય તેવા પુરુષોનું સેવન કરવું. જે બન્ને છેડાઓથી મુક્ત હોય અને વાસ્તવવાદી હોય.

ન્ડોલામાં હવે કાયદાની સ્થિતિ બગડવા માંડેલી, રાત્રે ચોરો દુકાનો તોડતા. ઘણી વાર તો ધોળા દિવસે પણ લૂંટી લેતા. અંગ્રેજોના સમયમાં કનીજામાં રાત્રે કાળા ભાઈઓને આવવાની મનાઈ હતી. હવે તો આઝાદી હતી. પોતાના જ દેશમાં પોતાના માટે આવા કાયદા સ્વીકારાય જ નહિ. એટલે દિનરાત ગમે ત્યારે ગમે તે લોકો હરીફરી શકતા. બીજી તરફ હિન્દુ પ્રજા શસ્ત્રવિહોણી, એમ કહો કે શસ્ત્રો પ્રત્યે એલર્જી ધરાવનારી અને પાછી અહિંસાવાદી એટલે તેમને લૂંટવામાં તો કશું જોખમ જ નહિ. અવારનવાર આવા સમાચાર મળતા. એક દિવસ પ્રવચનમાં મેં સૌને કાયદેસરનાં હથિયારો રાખવા સમજાવ્યાં, આવનારો સમય વધુ ને વધુ અરાજકતાભર્યો આવી રહ્યો છે. પોતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેટલું સામર્થ્ય તો જરૂર હોવું જોઈએ. હું લોકોને માત્ર માળા જ નથી આપતો, માળાની સાથે શસ્ત્રો રાખવાનું પણ સમજાવું છું. મારે આ સસલાં અને હરણાં જેવી બીકણ પ્રજાને વાઘ જેવી બળવાન બનાવવી છે. હિંસકોની વચ્ચે અહિંસાથી જીવવાનો આદર્શ અવ્યાવહારિક છે. આત્મઘાતી છે. પોતાના અને નિર્દોષોના રક્ષણ માટે આ જરૂરી છે. ધર્મ પણ આવું જ કહે છે, તેવું મારું માનવું છે.

અહિંસાના દ્વારા હિંસાનો પ્રશ્ન ઉકેલી નહિ શકાય પણ વીરતાથી જ હિંસાનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય છે. આવી જ રીતે ત્યાગથી દરિદ્રતાનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકાશે નહિ, પણ પ્રચુર ઉત્પાદનવાળા અને નિકાસલક્ષી ઉદ્યોગોથી દરિદ્રતાનો પ્રશ્ન ઉકેલાશે.

12-12-03

18. ચોમાસાનું વરસાદી નાળું

મારે ફરી ઝાંબિયા આવવાનું થયું. આ વખતે નિમિત્ત હતું વાર્ષિક ભજન સંમેલનનું. ન્હોલામાં આ સંમેલન ભરાવાનું હતું. મારી સાથે કવિ સુંદરમ્ પણ આવ્યા હતા, વીસનગરનાં વિકલાંગ શારદાબહેન નાયક પણ હતાં. સ્વામી કૃષ્ણાનંદજીએ શરૂ કરાવેલું આ ભજનમંડળ પ્રતિ વર્ષ ઝાંબિયાનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં ભરાતું અને જુદા જુદા મહેમાનોને ભારતથી બોલાવતું. સરકાર પાસે વિદેશી હૂંડિયામણ નહોતું તોપણ આવા મહેમાનોને બોલાવવા માટે ટિકિટની વ્યવસ્થા કરી આપતા. ખૂબ ધામધૂમથી ત્રણ દિવસ સુધી સંમેલન ચાલ્યું. કવિ સુંદરમ્નાં બે પ્રવચનો થયાં, પણ કોણ જાણે કેમ મારા ઉપર તેમનો પ્રભાવ ન પડ્યો. તેઓ શ્રી અરવિંદના અને માતાજીના ભક્ત હતા. તેમના કારણે અહીં ઘણાં ઘરોમાં બન્નેનાં મોટાં મોટાં ચિત્રો રાખવામાં આવતાં. જ્યાં હું ઊતર્યો હતો તે શાંતાબહેનના ઘરમાં પણ અરવિંદ અને માતાજીનાં સુંદર ચિત્રો હતાં. કોઈ મહાપુરુષ કે સંતપુરુષનાં ચિત્રો ઘરમાં રહે તે સારું જ કહેવાય. પણ તેઓને સાક્ષાત્ ભગવાન માની લેવા યોગ્ય ન ગણાય. કવિનાં બન્ને પ્રવચનોમાં માતાજીના મહિમા અને ચમત્કારોનાં ગુણગાન વધુ હતાં, એવું લાગે કે જાણે તેઓ માતાજીનો જ પ્રચાર કરવા આવ્યા હોય.

હું વ્યક્તિપૂજાનો વિરોધી છું. કોઈ પણ માણસને ઈશ્વરની જગ્યાએ ગોઠવી શકાય નહિ. માણસોને ઈશ્વરની જગ્યાએ ગોઠવવાથી હિન્દુપ્રજા વ્યક્તિપૂજક બની ગઈ છે. પહેલાં તે પ્રકૃતિપૂજક હતી, પછી દેવપૂજક બની, પછી અવતારપૂજક બની અને હવે વ્યક્તિપૂજક થઈ રહી છે. ખરેખર તો આપણાં મૂળ શાસ્ત્રો બ્રહ્મપૂજક છે. પણ તે એકેશ્વર બ્રહ્મ પુરોહિતોએ, સાંપ્રદાયિકોએ છુપાવી દીધું છે અને પ્રજાને ગૂંચવાડામાં નાખી દીધી છે. મારો પ્રયત્ન આ એકેશ્વરબ્રહ્મ તરફ પ્રજાને વાળવાનો છે.

મેં જોયું કે ઝાંબિયામાં આ વખતે હિન્દુપ્રજામાં એક નવો સંપ્રદાય ઊભો થયો છે. હિમાલય તરફના હંસજીમહારાજ પોતાના નાના બાળકને લઈને અમેરિકા આવેલા. બાળક બહુ જ પ્રતિભાશાળી અને કુશળ હતો. હંસજીમહારાજના સંસ્કારો અને શિક્ષણથી તે સુંદર પ્રવચનો આપે. લોકો પ્રભાવિત થાય, પણ આમ તો પ્રચાર થતાં વર્ષો લાગી જાય. અમેરિકા જાહેર ખબરોનો દેશ છે (હવે ભારત પણ). મીડિયાનો ઉપયોગ કરો અને જોતજોતામાં છવાઈ જાવ. આવી એજન્સીઓ પણ અહીં છે. તમે તેમને પ્રચારનું કાર્ય સોંપી દો. તે જોતજોતામાં તમને છવાવી દેશે. પેલા બાળકને બાલયોગી નામથી પ્રસિદ્ધિ મળી. જોતજોતામાં તેની એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ કે જ્યારે તે ભારત આવ્યા ત્યારે ત્રણ ચાર્ટર્ડ જમ્બો જેટ ભરીને ભક્તો લઈ આવેલા. હવે તો તે વિશ્વભરમાં છવાવા લાગ્યા હતા. તેઓ પગારદાર માણસો રાખતા, જેઓ ફરીફરીને પ્રચાર કરવા નીકળી પડતા. શ્રી બાલયોગીએ પોતાના કરતાં મોટી ઉંમરની પોતાની ગોરી સેક્રેટરી સાથે લગ્ન કરી લીધાં હતાં. તેમની લગ્ન કરવાની પુખ્ત ઉંમર વિશે પણ કાંઈક ચર્ચા-વિવાદ થયેલો. પણ પત્ની ગયું.

એક દિવસ ન્હોલાનાં બાલયોગીનાં બધાં ભક્તોએ આખી રાતનું જાગરણ કર્યું, બાલયોગીનો ફોટો મૂકીને તેમનું જ કીર્તન કરતાં રહ્યાં. પ્રસંગ હતો: બાલયોગીની પત્નીને પ્રસૂતિ થવાની હતી. સૌ કોઈ નવા ભગવાનનો જન્મ વધાવવા તન્મય હતાં. લોકો બાલયોગીના રંગમાં એટલા બધા રંગાઈ ગયેલા કે બધાં નરનારીઓ તન્મય થઈને આખી રાત જાગતાં રહ્યાં અને જ્યારે અમેરિકાથી ફોન આવ્યો કે ભગવાન જન્મી ચૂક્યા છે ત્યારે હર્ષદેલાં થઈને ભાવવિભોર થઈ ગયેલાં. અધૂરામાં પૂરું શાંતાબહેન પણ આ બાલયોગીપંથમાં ભળેલાં, એટલું જ નહિ પણ આગેવાન બનેલાં. પહેલાં કરતાં તેમનો વ્યવહાર બદલાવા લાગેલો.

મારો નિયમ એવો કે જ્યાં હું ઊતરતો હોઉં ત્યાંથી ખાસ કારણ વિના બીજાના ત્યાં ઊતરવા જવું નહિ. બીજું, હું જાણું છું કે હિન્દુસમાજમાં ધાર્મિક પરિવર્તનનું કામ કરવું હોય તો અંદર ભળીને કરી શકાશે. અલગ થઈને આ કામ કરનારા અંતે અલગ થઈને એક સંપ્રદાય કરી બેસતા હોય છે. હિન્દુ પ્રજાનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન સંપ્રદાયો, પંથો અને પરિવારોનો છે. એવું કહેવાય છે કે આ વિભાજક પરિબળોની સંખ્યા વીસ હજાર જેટલી છે. જેટલું નુકસાન અત્યારે આતંકવાદીઓ કરી રહ્યા છે, તેથી વધુ નુકસાન આ સંપ્રદાયો, પંથો અને પરિવારવાળા કરી રહ્યા છે. આતંકવાદીઓના બોમ્બવિસ્ફોટથી તો પ્રજામાં એકતા વધે છે, જ્યારે આ લોકો તો વિભાજન જ વિભાજન કરાવે છે. પ્રજા વેરવિખેર થઈ જાય છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય સંસ્થાપક પોતાનો જુદો ભગવાન બનાવે છે. તેનું અલગ મંદિર બનાવે છે. તેનું અલગ નામ બનાવે છે. માત્ર આ જ નામ બોલવાનું, બીજું કદાપિ નહિ. માત્ર મને જ ગુરુ કે મહાપુરુષ માનવાનો, મારા પછી

મારાં સંતાનોને ગુરુ માનવાનાં. સંતાન ન હોય તો ભત્રીજા કે ભત્રીજીઓને ગુરુ માનવાના. ખરેખર તો પૂરું ફોક્સ એક વ્યક્તિ ઉપર જ કરવાનું, બીજી કોઈ વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય તો પણ તેને ત્યાજ્ય માનવાની. આ તો થયું ઉપાસના ક્ષેત્રે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય, પંથ કે પરિવાર સાથે અનિવાર્ય રીતે સંપત્તિનું ક્ષેત્ર પણ જોડાયેલું હોય છે. પ્રભાવ પ્રમાણે ભેગી થયેલી સંપત્તિ અને આવક પોતાના ઘર તરફ વાળી દેવાની. ટ્રસ્ટી બનાવવા પડે તો પોતાના ઘરઘરનાં જ માણસોને બનાવવાના, જેથી આ લોકોની સંપત્તિ ઉપર પોતાના પરિવાર કે ઘરનો જ અધિકાર રહે. જો કોઈ વિરોધ કરે તો વિરોધીને ધીમાં પડેલી માખીની માફક બહાર ફેંકી દેવાનો. મારામારી પણ કરવાની, કોર્ટકચેરી પણ કરવાની. આ રીતે મોટા ભાગના સંપ્રદાયો એક તરફ તો પ્રજાનું વિભાજન કરે છે, બીજી તરફ સંપત્તિનું કુટુંબીકરણ કરે છે, ત્રીજી તરફ વ્યક્તિપૂજા કરાવે છે અને ચોથી તરફ ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે.

મેં જોયું કે શાંતાબહેન સહિત બીજાં ઘણાં કુટુંબો બાલયોગીના પંથમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. બધાં જ પટેલો હતાં. મારો અનુભવ છે કે પટેલો બહુ જલદી ધર્મ બદલે છે. જરાક કોઈ ચમત્કારવાળો મળે કે લલચાવનારો મળે તો—લ્યો ત્યારે બાંધો કંઠી એમ કરી બેસે. જે લોકો આ સંપ્રદાયમાં ગયાં ન હતાં તેમને જાતજાતના ચમત્કારોનાં પ્રલોભનો દેવાતાં હતાં અને પોતાનું જૂથ વધારવાના પ્રયત્નો થતા હતા, આવા બધા દોષોથી બચવા મેં સૂત્ર આપ્યું હતું.

“સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતા”

શાંતાબહેનનું ઘર છોડ્યું.

એક દિવસ એવી ઘટના ઘટી કે મારે શાંતાબહેનના ઘરનો ત્યાગ કરી દેવો પડ્યો. બન્યું એવું કે બાલયોગી પંથના એક પ્રચારક જે પગાર લઈને આ કામ કરવા માટે ભ્રમણ કરતા હતા, તે ન્હોલામાં આવ્યા. ઘરેઘરે તેમની પધરામણી થવા લાગી. તે લોકો તેમને મહાત્મા કહેતા, જેના ઘરે પધરામણી કરવા જાય, તેના ઘરના બધાં દેવ-દેવી ભગવાનોનાં ચિત્રો ઉતરાવી કાઢે. પૂજા હોય તો પૂજામાંથી બધું દૂર કરાવી દે. માત્ર અને માત્ર બાલયોગીનો જ ફોટો રાખવાનો તથા તેમનું જ નામ જપવાનું. બાકી બધું સદંતર બંધ કરાવી દેવાનું. આ રીતે પોતાનો ભક્ત વધુ ચુસ્ત બને તેવી અપેક્ષા હશે, પણ આ રીતે તે વધુ ને વધુ સંકુચિત મગજવાળો પણ બને તેનું ભાન નહિ હોય.

તે દિવસે રોજના નિયમ પ્રમાણે જમીને હું મારા રૂમમાં ચાલ્યો ગયો. થોડો આરામ કરીને પછી ભજનધ્યાન કરું. વાચન કરું અને છેક પાંચ વાગ્યે રૂમનું બારણું ખોલું. પછી આવનારા સાથે વાર્તાલાપ વગેરે થાય. ખબર નહિ પણ તે દિવસે કોણ જાણે કેમ કે મને પ્રેરણા થઈ અને બપોરે સાડાત્રણ વાગ્યે રૂમનું બારણું ખોલીને બહાર નીકળ્યો તો ઘરમાં કોઈ ન મળે. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે દીવાલ ઉપર લગાવેલા શ્રી અરવિંદ—માતાજી તથા ભગવાનોનાં બધાં ચિત્રો ગાયબ હતાં. પૂજા ખંડમાં પણ આવું જ હતું. મેં થોડીક વાતો તો સાંભળેલી કે બાલયોગીના મહાત્મા અનુયાયીઓના ઘરેઘરેથી ચિત્રો વગેરે દૂર કરાવે છે. કદાચ અહીં પણ એવું જ થયું હશે. હું સમસમી રહ્યો. થોડી જ વારમાં શાંતાબહેન થોડી બહેનો સાથે આવ્યાં. તે બધાં પેલા મહાત્માને વિદાય કરવા અને બીજાના ઘરે પધરામણી કરાવવા ગયાં હતાં. મને બહાર બેઠેલો જોઈને તે બધાં ડઘાઈ ગયાં.

તેમની યોજના એવી હતી કે પેલા મહાત્મા આવે તે પહેલાં ચિત્રો વગેરે દૂર કરી દેવાં અને તેમના ગયા પછી હું બહાર નીકળું તે પહેલાં ચિત્રો વગેરેને હતાં તેવાં જ ગોઠવી દેવાં. યોજનાનો પ્રથમ ભાગ તો પૂરો થયો, પણ બીજો ભાગ પૂરો થાય તેના પહેલાં જ હું બહાર નીકળ્યો અને બધો ખ્યાલ આવી ગયો. મને ભારે દુઃખ અને આઘાત લાગ્યાં. સંપ્રદાયો કે પંથો કે પરિવારો આટલી નીચી કક્ષાએ પહોંચી જતા હશે! વર્ષોથી જે પૂજ્ય ચિત્રોને એક જ ઝાટકે કાઢીને ફેંકી દેવાનાં અને પોતાનાં ગોઠવાવી દેવાનાં! મેં શાંતાબહેનને કહ્યું કે “આ જડ ચિત્રો તમને અડચણરૂપ થતાં હોય તો હું તો ચેતન છું. મારી હાજરીથી તો તમને કેટલુંય નુકસાન થતું હશે. હવે મનેય કાઢી મૂકો. ના... ના... હું પોતે જ અહીંથી વિદાય લઉં છું. મારાથી હિન્દુ ધર્મના પૂજ્ય પુરુષોનું અપમાન સહન થતું નથી. હું આ ક્ષણે જ ચાલ્યો જાઉં છું.” શાંતાબહેન રડવા લાગ્યાં. તેઓ મને પણ છોડવા માગતાં ન હતાં, તેમ પેલો પંથ પણ ચાલુ રાખવા માગતાં હતાં. પંથ ચાલુ રાખે તેમાં મને બહુ વાંધો ન હતો. હજારો પંથોમાં એક ભલેને વધારાનો થતો હોય. મને તો મુખ્ય વાંધો હતો પૂજ્ય ચિત્રોને કાઢી નાખવાનો. શાંતાબહેનની સ્થિતિ બે નાવ ઉપર સવારી કરનારા જેવી થઈ. “કહે કબીર દો નાવ ન ચઢિયે” હું જ્યારે જ્યારે આવા કોઈ ચુસ્ત પંથીના ત્યાં ગયો છું કે ઊતર્યો છું ત્યારે ત્યારે મને કડવો અનુભવ થયો છે. જે શ્રદ્ધાભાવ તે પોતાના લોકો પ્રત્યે કરી શકે છે, તે બીજાને નથી કરી

શકતા. સંપ્રદાયની સાથે સંકુચિતતા આપોઆપ આવી જતી હોય છે. તેમાં પણ જો તે ચુસ્ત થઈ જાય તો તો પછી વાત જ શી કરવી? મેં મારો થેલો તૈયાર કર્યો, પણ મારા સામે મોટો પ્રશ્ન હતો કે આમ ઓચિંતાનું હવે જવું ક્યાં? ત્યાં તો શ્રી બચુભાઈ વશી દોડતા આવ્યા. અમારી ગરમાગરમ ચર્ચાની વાત ફોન દ્વારા ફેલાઈ ગઈ હતી. જે બાલયોગીમાં નહોતાં જોડાયાં તેવાં બાજુનાં એક માજીએ તેમને ફોન કરી દીધો હતો. શ્રી બચુભાઈએ પોતાને ઘેર ચાલવા તીવ્ર આગ્રહ કર્યો. બસ મારે જ ઘેર ચાલો. મને શાંતાબહેન પ્રત્યે ત્યારેય માન હતું અને આજે પણ છે. પણ તેમની અમક્કમ મનોવૃત્તિએ તેમને ચુસ્ત પંથ તરફ વાળી દીધાં તે એક પ્રકારની નાદાની જ હતી. તેવું મને લાગ્યા કરે છે.

પછીથી સાંભળવા મળ્યું કે બાલયોગી અને તેમનાં માતૃશ્રી વચ્ચે ભારે કલહ થયો હતો, જેમાં સગી માતાએ આક્ષેપ કરેલા કે તે માંસાહારી છે તથા બીજા વ્યવહારો પણ સારા નથી. બન્ને જુદાં થઈ ગયાં, હંસજી તો ક્યારનાયે દેવ થઈ ગયા હતા. તેમના બીજા પુત્રે પણ એક નવો સંપ્રદાય બનાવીને લોકોને દીક્ષિત કરવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું છે. બન્ને ભાઈઓના બે જુદા જુદા સંપ્રદાયો થઈ ગયા. હવે અત્યારે તો આ બધું ઠંડું પડી ગયું છે, કહો કે શાંત થઈ ગયું છે. મીડિયાના દ્વારા રાતોરાત ઉછાળે ચડેલો આ પંથ એક પેઢી સુધી પણ બરાબર ચાલી શક્યો નહિ. ચોમાસાનું વરસાદી નાળું, ઘુઘવાટા કરતું આવ્યું, પણ વરસાદ બંધ થતાં જ અસ્તિત્વ ખોઈ બેઠું. અત્યાર સુધી આવાં કેટલાં વરસાદી નાળાં ઊમટ્યાં અને વિલીન થઈ ગયાં. આવાં નાળાંઓથી હિન્દુપ્રજાને કોણ બચાવશે? આ વિભાજનની દુર્દશાથી કોણ છોડાવશે?

શ્રી બચુભાઈ વશીનું ઘર નાનું હતું પણ મજાનું હતું. તેમનાં પત્ની રમીલાબહેન શ્રદ્ધા-ભક્તિવાળાં અને સેવાપરાયણ સન્નારી હતાં. પંદરેક દિવસ મારે તેમના ત્યાં રહેવાનું થયું, પણ બન્ને દંપતીએ પૂરા ભાવથી સેવા કરી. હજી આજે પણ અમારો સારો સંબંધ ચાલે છે. તેઓ શ્રી રંગ અવધૂતજીના દત્ત પરંપરાના ઉપાસક છે. પણ જરાય સંકુચિતતા ના મળે. પૂરેપૂરી વિશાળતા અને ઉદારતા.

14-12-03

*

19. અધિકારવાદનો એક પ્રશ્ન

હિન્દુપ્રજાને વિભાજિત કરી કમજોર કરનારા જેમ સંપ્રદાયો છે તેમ તેને દુર્બળ કરનારો અધિકારવાદ પણ છે. અધિકારવાદ એટલે કે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં આ કાર્ય તમારાથી થાય પણ બીજાથી ના થાય. વર્ણવ્યવસ્થાની વિકૃત પરિપાટીથી પુરોહિતોએ આવી વ્યાખ્યા કરી અને ધાર્મિક અસમાનતા પેદા થઈ. જેમકે બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈથી ઓમ બોલી શકાય નહિ. જપી શકાય નહિ. શૂદ્રો માટે તો બસ રામ રામ જ બોલાય. અમુક લોકોથી મંદિરમાં દર્શન કરવા જવાય, અમુકથી ન જવાય. કદાચ જાય તો મંદિર ભ્રષ્ટ થઈ જાય. આવું જ ગાયત્રીનો જાપ માત્ર બ્રાહ્મણો જ જપી શકે, બીજા નહિ. વેદાધ્યયનમાં પણ બ્રાહ્મણોનો જ અધિકાર, બીજાનો નહિ. બીજા ભણે તો કઠોર દંડનું વિધાન. આવી જ રીતે સંન્યાસગ્રહણ, વ્યાસપીઠ ઉપર બેસવું, યજ્ઞયાગાદિ કરવાં—કરાવવાં, જનોઈ ગ્રહણ, રાજગાદી ઉપર બેસવું વગેરે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અધિકારવાદની જ બોલબાલા. ક્યાંય સમાનતાની વાત ન મળે. કે બધા સાથે બેસો અને સાથે એક જ મંત્ર જપો, એવી વાત જ નહિ. હવે એકતા થાય કેવી રીતે? આવા અધિકારવાદથી પ્રજાને પારાવાર નુકસાન થયું છે. ધાર્મિક અધિકારોથી વંચિત શૂદ્રાદિ લોકો બીજા ધર્મોમાં ચાલ્યા જવા લાગ્યા, કારણ કે તેઓ જ્યાં છે ત્યાં તેમને કશો અધિકાર જ નથી. તો પછી અહીં રહીને કરવું શું? આ રીતે તો ધર્મ પોતે જ પ્રશ્નો ઊભા કર્યા. લોકોનું વિભાજન થયું. લોકો કપાતા ગયા, બાદબાકી થઈ. સંખ્યા ઘટી અને બીજામાં ગયેલા લોકોએ ફરી પાછા પ્રશ્નો વધાર્યા.

કેટલાક મહામાનવોએ સૌને સરખો અધિકાર જાહેર કર્યો. મહર્ષિ દયાનંદ, રાજા રામમોહનરાય, મ. ગાંધીજી વગેરેએ બહુ મહત્ત્વનું કાર્ય સમાનતા અને એકતા માટે કર્યું કહેવાય, બીજી તરફ રૂઢિવાદી શાસ્ત્રીઓ, પુરોહિતો હજી પણ અધિકારવાદનું સમર્થન કરતા જોઈ શકાય છે. જોકે હવે તેમનું ખાસ ઊપજતું નથી. આવો અધિકારવાદનો એક પ્રશ્ન ઝાંબિયાના લુઆન્ટ્યા નગરમાં મારી સામે આવ્યો હતો. વાત એમ હતી કે ઝાંબિયામાં ઘણા મોચી ભાઈઓ રહે છે. બધા વ્યાપારી અને ઉદ્યોગપતિઓ છે. સમૃદ્ધ છે. એમાંથી એક મોચીભાઈએ તાંબાની ભવ્ય ગણેશપ્રતિમા મંદિરને અર્પણ કરી હતી. પૂર્વે કહ્યું તેમ અહીં તાંબાની ઘણી વસ્તુઓ થાય છે. પ્રતિમા ખરેખર સુંદર અને ભવ્ય હતી. પણ વિવાદ એ હતો કે મોચીની પ્રતિમાને મંદિરમાં મુકાય કે કેમ? મારી પાસે આ પ્રશ્ન આવ્યો. મેં કહ્યું કે તમારી સૌની ભૂલ થઈ રહી છે. પ્રતિમા મોચીની છે જ નહિ. આ તો તાંબાની પ્રતિમા છે. બધા હસી પડ્યા. વિરોધ કરનારને મેં ખખડાવ્યા. મૂર્ખાઓ! કઈ દુનિયામાં રહો છો? મંદિરમાં મૂકેલી બધી વસ્તુઓ કોની કોની બનાવેલી છે તેની તપાસ કરી છે? હવે તો કેટલીક મૂર્તિઓ મુસલમાનો પણ બનાવે છે. અરે, મંદિરોના કારીગરો પણ હોય છે. તો શું બધાનો ત્યાગ કરશો? જોકે આ પ્રતિમા મોચીભાઈએ ભેટ આપેલી છે. તે તાંબાની છે. પણ માનો કે મોચીના ઘરનું દૂધ-દહીં-ઘી-તેલ કે બીજા ખાદ્ય પદાર્થો મંદિરોમાં આવે તો શું તેનો ત્યાગ કરશો? મોચી તો માત્ર ખરીદનાર જ છે. હવે આ આભડછેટિયો ધર્મ ભૂલી જાવ. મોચી મારા ભાઈ છે. તમારા કરતાં તે વધારે રૂપાળા, ગૌર છે. મેં મારું જમવાનું એક દિવસ તેમના ત્યાં ગોઠવ્યું. બ્રિટનની યાત્રામાં તો હું પરમારભાઈના ત્યાં જ ઊતર્યો હતો. મને આ ઘર બહુ સંસ્કારી લાગ્યું હતું. પરદેશમાં રહીને પણ કેટલાક જુનવાણી ભાઈઓ હજી પણ આવો ભેદ કરે તે ભારે દુઃખદ કહેવાય. મૂળ દોષ તો હજી પણ આવા ભેદભાવ કરાવનારા ઉપદેશકોનો છે.

એક વાર લુઆન્ટ્યામાં પણ ભજન સંમેલન થયેલું, મારે પણ તેમાં ભાગ લેવાનું થયેલું.

*

20. ભારતીયો વિશેની એક અફવા

યુગાન્ડામાં જે સ્થાન જીંજાનું છે, તે જ સ્થાન ઝાંબિયામાં લિવિંગ્સ્ટનનું છે. જીંજા નગરી નાઇલ નદીના કિનારે રળિયામણા સ્થળે છે તો લિવિંગ્સ્ટન ઝામેજી નદીની પાસે છે. અહીં વિશ્વનો કદાચ સૌથી લાંબો પ્રપાત પણ છે. જેને જોવા દેશ-વિદેશથી કેટલાય લોકો આવે છે. ભારતીયો માટે અહીં એક બીજી પણ વિશેષતા છે. ઉત્તર ગુજરાતના પુંધરા ગામના ઘણા નાઈભાઈઓ અહીં મોટી મોટી ફેક્ટરીઓના માલિક થઈને સરસ ધંધા-ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા છે. અહીં નાઈ ભાઈઓની વસ્તી અને પ્રભાવ એટલો બધો છે કે આપણા લોકો આ નગરને નાઈનગર નામથી બોલાવે છે.

મારે શ્રી રામભાઈ નાઈના ત્યાં ઊતરવાનું થયું. આખો પરિવાર બહુ જ સંસ્કારી અને ભદ્ર. આખા ગામના વડીલ શ્રી રેવાભાઈ નાઈ ત્યારે હાજર ન હતા. તેમનું બહુ માન. એક વાર તો તેઓ લિવિંગ્સ્ટનના મેયર પણ રહેલા. માણસ ધીરગંભીર અને ડહાપણનો દરિયો. મને લાગે છે કે પ્રથમ વાર હું લિવિંગ્સ્ટનમાં દશ દિવસ રોકાયેલો. હિન્દુ મંદિરમાં પ્રવચનો થાય. બધાં લોકો ખૂબ શ્રદ્ધાભક્તિથી ભાગ લે. અહીં પણ મેં લોકોને સમજાવ્યું કે દિનપ્રતિદિન અરાજકતા વધવાની છે. પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરવાનું છે. એટલે દરેક ઘરમાં કાયદેસરનાં હથિયારો જરૂર રાખજો. હિન્દુ પ્રજા શસ્ત્રવિમુખ પ્રજા છે, એટલે કોઈના ગળે આ વાત ન ઊતરી, કેટલાક તો એવું પણ કહેવા લાગેલા કે મહારાજે તો આત્મા અને મોક્ષની વાતો સંભળાવવી જોઈએ. માત્ર એક જ માણસ મારી વાતથી પ્રભાવિત થયેલો અને કાયદેસરની બેનાળી બંદૂક લઈ આવેલો.

પ્રવચનોનો કાર્યક્રમ પતાવીને હું તો પાછો ચાલ્યો ગયો પણ પછી થોડાં જ વર્ષોમાં એક ભયંકર હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું. બનેલું એવું કે આફ્રિકનોમાં એવી અફવા પ્રચલિત થયેલી કે આ ભારતીયો નાનાં છોકરાંઓની કીડની અને હૃદય કાઢી લે છે અને પછી વેચે છે. આવી અફવા મેં છોક ગ્વાટેમાલામાં પણ સાંભળેલી. ઘણા સમય સુધી આવી અફવા ફેલાતી રહી. એક દિવસ એવું બન્યું કે સુરત તરફના કોઈ કોળી પટેલ ભાઈની દુકાનમાં રાખેલા ફ્રિઝમાંથી કાંઈક માંસના ટુકડા નીકળ્યા. લોકો સમજ્યા કે આ કીડની છે. બસ ચારે તરફની ટોળેટોળાં ઊમટી પડ્યાં, મંદિર અને મસ્જિદ બન્નેમાં તોડફોડ કરી. દુકાનો તોડી, લૂંટી, ઘરો તોડ્યાં અને લૂટ્યાં. હાહાકાર મચાવી દીધો. એશિયનો જાન બચાવીને ભાગ્યા. જે ભાઈએ બેનાળી બંદૂક રાખેલી તેણે વાત કરી કે એક મોટું ટોળું મારા બંગલા ઉપર પણ લૂંટવા આવ્યું. પણ હું પેલી બંદૂક લઈને બંગલાનાં પતરાં ઉપર ચઢી ગયો અને ટોળાંને બતાવી બે ભડાકા આકાશ તરફ કર્યા. હુરુહુરુ કરીને ટોળું ભાગી ગયું. મારું કશું જ ન લૂંટાયું. બાપજી! તમારું ભલું થજો. તમે જ અમને સાચી સલાહ અને સાચો રસ્તો બતાવ્યો. મારા સિવાયના બાકી બધા લૂંટાઈ ગયા હતા.

હજી પણ મને થાય છે કે જો બધા જ ધર્મગુરુઓ સાચો વાસ્તવિક રસ્તો બતાવે તો હિન્દુ પ્રજા બીકણમાંથી બહાદુર થાય, જેમ શીખ પ્રજા.

લિવિંગ્સ્ટનમાં એક દિવસ થોડાક ભાઈઓની ઇચ્છા થઈ કે ચાલો, જંગલમાં જંગલી પ્રાણીઓ જોવા જઈએ. અમે તો બેત્રણ કારો લઈને નીકળ્યા. આખો દિવસ ફર્યા પણ સિંહ જોવા ન મળ્યા. અહીં એટલા બધા સિંહો નહિ હોય. હા, બીજાં પ્રાણીઓ તો ખૂબ જોવા મળ્યાં. એક વાર ન્ડોલાથી વિમાન દ્વારા અમે વીસેક માણસો જંગલમાં પ્રાણીઓ જોવા ગયાં હતાં. ત્યાં પણ સિંહો જોવા નહોતા મળ્યા. લોકો તેને લક (ભાગ્ય) કહેતા. પુરુષાર્થ કરવામાં તો અમે કશું બાકી રાખ્યું ન હતું. આખો દિવસ જંગલમાં ખૂબ રખડ્યા હતા. જીવનમાં પણ આવું જ બનતું હોય છે. ઘણા લોકો ઘણો પુરુષાર્થ કરીને પણ કશું મેળવતા નથી હોતા, જ્યારે કેટલાક લોકો થોડો પુરુષાર્થ કરીને પણ ઘણું મેળવી લેતા હોય છે. માત્ર યોગ્યતા અને પુરુષાર્થથી જ બધું મળી જતું નથી હોતું. કાંઈક બીજું પણ જોઈએ, તેને લોકો ભાગ્ય કહે છે.

સિંહો જોવા ન મળ્યા એટલે બધા નિરાશ હતા. અમે જો માત્ર હરણાં, વિલ્ડબિસ્ટ, ભેંસો, જિરાફ વગેરે પ્રાણીઓ જ જોવા નીકળ્યા હોત તો નિરાશ ન થાત, ખુશ ખુશ થઈ જાત. કારણ કે આવાં બધાં પ્રાણીઓ તો અમને ખૂબ જોવા મળ્યાં હતાં. જીવનમાં પણ આવું જ બનતું હોય છે. તમારી ખૂબ મોટી અપેક્ષાઓ હોય અને પૂરી ન થાય તો તમે દુઃખી દુઃખી થઈ જાવ. પણ પ્રથમથી જ તમારી અપેક્ષા નાની હોય, જે સહજ રીતે પૂરી થઈ જાય તેવી હોય તો ન દુઃખી થાવ, ન નિરાશ થાવ. સુખી સુખી થઈ જાવ. આપણા અધ્યાત્મે આવું જ શિખવાડ્યું

છે: અડધો રોટલો ખાઈને પ્રભુભજન કરોને! પણ આવા દર્શનથી મહાન કાર્યો કરનારા મહાપુરુષો પેદા ના થઈ શકે. બધા અડધો રોટલો ખાઈને મરી જનારા જ પેદા થાય.

16-12-03

*

21. પ્રમુખ કોન્ડા સાથે મિલન

હું પ્રથમથી જ રાજનેતા અને સક્રિય રાજકારણથી દૂર રહેતો આવ્યો છું. હું એવું માનું છું કે કોઈ પણ ધર્મના ધર્મગુરુએ સક્રિય રાજકારણમાં પડવું ન જોઈએ. તેનાં ત્રણ કારણો છે: એક તો, આવા લોકો ધર્મવિશેષના પૂજ્ય હોય છે, અનુયાયીઓની શ્રદ્ધા તેમની સાથે જોડાયેલી હોય છે, એટલે જ્યારે વિપક્ષ તેમની આલોચના કરે છે ત્યારે અનુયાયીઓ માટે અસહ્ય બની જતી હોય છે. આલોચના વિનાની રાજનીતિ હોય જ નહિ. સામાન્ય લોકોના અપમાનની તુલનામાં તેમનું અપમાન ઘણું વધુ થઈ જતું હોય છે. બીજું કારણ એ છે, કે લોકોના મન ઉપર એવી છાપ પડે છે કે કોઈ ધર્મવિશેષનું રાજ્ય થઈ ગયું છે. એ સારી છાપ ન કહેવાય. ત્રીજું કારણ એ છે કે, રાજકારણના ખોટાખરા કાવાદાવામાં ધર્મનેતાને ફસાવું પડતું હોય છે, જે તેની છબિને વિકૃત કરે છે. એટલે ધર્મનેતાએ તો સક્રિય રાજકારણથી દૂર રહીને માત્ર પ્રેરણારૂપ ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.

આ જ કારણસર કોઈ પણ કાર્યક્રમમાં જતાં પહેલાં આયોજકોને હું પૂછું છું કે કોઈ રાજનેતા આવવાના છે? જો તેઓ હા કહે તો મોટા ભાગે હું જવાનું માંડી વાળું છું. તેનાં પણ કારણો છે. પ્રથમ તો રાજનેતાઓ સમયસર આવી શકતા નથી, જ્યારે હું સમયનો દઢ આગ્રહી છું. બીજું, રાજનેતાઓની સાથે મોટો રસાલો હોય છે, ઘણા પોલીસો તથા ઓફિસરો પણ હોય છે. મોડા આવીને આ લોકો ચાલતી સભાને ડહોળી નાખે છે. વળી પાછા વહેલા ઊઠીને વચ્ચેથી જ ચાલ્યા જાય છે. એટલે તેમનું આવવું અને જવું બન્ને અવ્યવસ્થા ઊભી કરે છે. બીજું કારણ એ પણ છે કે, સહજ રીતે બોલાયેલી વાત પણ જો તેમને ઘટતી આવે તો (અને જરૂર આવે) કદાચ મનમાં ડંખ પણ રાખે. જોકે બધા જ નેતાઓ ડંખીલા નથી હોતા તોપણ બધા નથી હોતા તેવું પણ નથી હોતું. તો મને તો ઠીક પણ આયોજકને તેનું પરિણામ ભોગવવું પડે તેવી શક્યતા ખરી. આવાં બધાં અનેક કારણોસર રાજનેતાઓથી દૂર રહેવાનું હું પસંદ કરું છું. પણ ન્હોલામાં એક શ્રી નારણજીભાઈ ભક્તાએ એક દિવસ આગ્રહ કર્યો કે આપણે ઝાંબિયાના પ્રમુખ શ્રી કેનેથ કોન્ડાને મળવા જવાનું છે. મેં અનિચ્છા બતાવી તોપણ તે તો વળગી જ રહ્યા. તેમનું કહેવું હતું કે શ્રી કોન્ડા બહુ સજ્જન વ્યક્તિ છે અને મારા મિત્ર છે. હા...ના... કરતાં કરતાં મળવા જવાનું ગોઠવાઈ જ ગયું.

મળવા જવાની અંગ્રેજોની સમગ્ર પદ્ધતિ ઉત્તમ કહેવાય. પહેલાં રજા માગો, સમય નક્કી કરો, બરાબર નિર્ધારિત સમયે જ મળવા જાવ અને નિર્ધારિત સમયે જ મુલાકાત પૂરી કરો. આમાં સૌની સગવડ રહે છે. મારા આશ્રમમાં હું ખુલ્લા હોલમાં બેસું છું. ચોકલેટ લેનારાં નાનાં બાળકોથી મોટાં સુધીનાં બધાં માણસો સીધાં જ મને મળી શકે છે. ખાસ કરીને સહાય લેવા આવનારને કશી અડચણ ન પડે તે માટે આવું ગોઠવ્યું છે. જો હું કોઈ બંધ બારણાવાળા રૂમમાં ઉપર બેસું અને બે ત્રણ દરવાજા પાર કરીને પૂરી પૂછતાછ પછી લોકો મને મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી હોય તો ગરીબ માણસો મળી શકે નહિ. પણ આ છૂટના ઘણા કડવા અનુભવો પણ થાય છે. ઘણા લોકો કશી પરવાનગી લીધા વિના વહેલા-મોડા, રાત્રે પણ જીપ ભરીને આવી જાય, આવવાનું કારણ આમંત્રણ આપી બોલાવવાનું હોય. પણ તમારે સમયસર આવવાનું હોય, અત્યારે ના અવાય એવું કહો તો સેંકડો બહાનાં તૈયાર હોય. પાછા બધા ભૂખ્યા હોય અને જમવાની તૈયારી સાથે આવ્યા હોય, રાત્રે કે મોડા આશ્રમવાસીઓને ઉઠાડીને તેમની વ્યવસ્થા કરવાની થાય. બધાંને કેટલીબધી અડચણ અને તકલીફ પડે છે તેની આવનારાને કશી પરવા જ ન હોય. આવા મોડા આવીને અડચણ ઊભી કરનારાઓનાં કામ ભાગ્યે જ થતાં હોય છે, તેમની પ્રથમ છાપ જ ખોટી પડતી હોય છે. વળી પાછા તમે જ્યારે તેમના ત્યાં જાવ ત્યારે તમારે માટે કશી જ વ્યવસ્થા ન હોય. આ પદ્ધતિ સારી ન કહેવાય. ખાસ કરીને ટૂરમાં નીકળી પડેલા શિક્ષકો કશી જ ખબર આપ્યા વિના ગમે ત્યારે આવી પડે અને આશ્રમનું વાતાવરણ ડહોળી મૂકે. અત્યારે તો S.T.D.ની કેટલી બધી વ્યવસ્થા છે! ઉપયોગ કરો જેથી સૌને સગવડ રહે. બસ, વાત વાતમાં બોલવાનું કે “હમ મહાન હૈ” ખરેખર તો બોલવું જોઈએ કે “હમ બીમાર હૈ” તો કદાચ રોગ દૂર કરવાની દવા લેવાનું સૂઝે. મહાન મહાન બોલીને વધુ ને વધુ બીમાર થતા જવાના. કારણ કે મહાનને કશી દવા લેવાની હોય નહિ.

શ્રી નારણજીભાઈ ભક્તાએ પ્રમુખશ્રી કોન્ડા સાથે મુલાકાત ગોઠવી જ દીધી. ત્યારે શ્રી કોન્ડા ન્હોલા આવેલા. કેટલા માણસો આવશે, શું શું લાવશે વગેરે બધું નક્કી થઈ ગયું. અમે તો સમયસર પહોંચી ગયા. શ્રી નારણજીભાઈનું કહેવું હતું કે શ્રી કોન્ડા પ્રમુખ બન્યા તે

પહેલાં એટલે કે અંગ્રેજોના સમયમાં ઘણી વાર મારી દુકાને આવતા અને તદ્દન સામાન્ય માણસની માફક સ્ટૂલ ઉપર બેસતા. પછી તો આઝાદી મળી ને કોન્ડા પ્રમુખ બન્યા. મોટે ભાગે આફ્રિકન દેશોમાં ગોરાઓ પાસેથી આઝાદી મળી ત્યારે ત્યાં રહેનારા સામાન્ય માણસોમાંથી જ કોઈ ને કોઈ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજેલા. આફ્રિકનો પાસે પેઢી દરપેઢી કોઈ લાંબો રાજપરંપરાનો ઇતિહાસ ન હતો તેમ અનુભવ પણ ન હતો. એમ કહીએ કે આ બધા નેતાઓ અંગ્રેજોના જ તૈયાર કરેલા હતા અને મિશનસ્કૂલમાં ભણેલા હતા. સંબંધોમાં— ભૂતકાળના સમોવડિયા સંબંધો પછી એક પક્ષ બહુ ઊંચી જગ્યાએ પહોંચી જાય અને બીજો હતો ત્યાં ને ત્યાં રહી જાય તેવું તો બને, પણ હતો ત્યાં ને ત્યાં રહી જનારો પેલા આગળ વધેલાની ઈર્ષ્યા કરે અને જૂની વાતો દ્વારા તેને હલકો ચીતરે તે હીનતા જ કહેવાય. આવા હીન માણસોથી પેલો માણસ પીછો છોડાવતો હોય છે. નારણજીભાઈ આવા ન હતા એટલે શ્રી કોન્ડા સાથે તેમનો સંબંધ સારો રહ્યો હતો. સરકારી અતિથિ ભવનમાં તેઓ સ્ટાફ સાથે ઊતરેલા હતા. અમે સમયસર પહોંચી ગયા ત્યારે આતંકવાદનું નામ ન હતું, તો પણ રક્ષાવ્યવસ્થા તો હતી જ, તેમને ઓઢાડવા માટે સન્માનસૂચક શાલ હું સાથે લઈ ગયો હતો તે કાઢવા થેલીમાં હાથ નાખ્યો ત્યાં તો કદાવર સિપાહી ‘સાવધાન’ પોઝીશનમાં આવી ગયો હતો. તેને એમ કે હું કોઈ શસ્ત્ર તો નથી કાઢતો ને! મને તેના પ્રત્યે માન થયું. રક્ષક આવો જ તત્પર અને સાવધાન હોવો જોઈએ. મેં શાલ ઓઢાડી દશેક મિનિટ વાતો કરી. મેં કહ્યું કે ભારત અને ઝાંબિયાના ઘણા સમાન પ્રશ્નો છે. તથા અહીં ઘણા ભારતીયો સુખી છે. તેમણે રસ બતાવ્યો. મુલાકાત પૂરી કરીને અમે પ્રેમથી વિદાય લીધી. જે સરળતા તથા સહજતાથી તેઓ મળ્યા તે પ્રભાવક હતું. કાંઈક આવો જ મળતો અનુભવ તેલઅવીવમાં ત્યાંના પ્રધાનમંત્રી સાથે તથા બ્રિટનની પાર્લમેન્ટમાં લોખંડી લેડી પૂર્વ પ્રધાનમંત્રી માર્ગરેટ થેચર સાથે પણ થયેલો. પાર્લમેન્ટમાં મારે તેમની પાંચ-સાત ફૂટ નજીક જ બેસવાનું થયેલું. આ લોકો કર્તવ્યથી તો મહાન હોય છે. સહજ વ્યવહારથી પણ મહાન હોય છે.

16-12-03

*

22. પરમેશ્વરે મોકલેલા પૈસા

મારે ત્રીજી વાર ઝાંબિયા આવવાનું થયું ત્યારે મારો ઉતારો શ્રી ધીરુભાઈ પટેલના ત્યાં રહ્યો હતો. તેમનાં ધર્મપત્ની કુસુમબહેન અત્યંત સેવાભાવી, મૃદુભાષી અને ગંભીર સ્વભાવનાં હતાં. આ વખતે પણ મંદિરમાં પ્રવચનો થયાં. પ્રવચનોમાં સારી એવી હાજરી રહેતી, પણ નવો વાડો આવ્યો હોવાથી કેટલાક લોકોને એવું સમજાવવામાં આવેલું કે આપણા (વાડા) સિવાય બીજે ક્યાંય ભાગ લેવો નહિ. આવાં વિભાજનોથી હિન્દુપ્રજા ટુકડે ટુકડો થઈને કમજોર થઈ રહી છે, એનું ભારે દુઃખ થતું. પણ શું થાય? વિભાજકો જ પૂજ્ય બને છે. અરે, ભગવાન બની જાય છે એથી વધુ શું દુઃખ હોય.

કુસુમબહેનનાં ખાસ બહેનપણી નલિનીબહેન ભક્ત તથા તેમના પતિ રામભાઈ પણ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેતાં. બન્ને મજાનાં માણસ, પાછળથી ખબર પડી કે રામભાઈને કેન્સર થયું અને બહુ જ સ્વસ્થતાથી તેમણે દેહ છોડ્યો. દેહ છોડતાં પહેલાં પણ તેઓ સ્વસ્થ રહ્યા અને નલિનીબહેન વગેરેને શિખામણ આપતા રહ્યા કે “આ કેન્સરને હું ઈશ્વરની કૃપા માનું છું. મને તૈયારી કરવાનો પૂરો સમય આપ્યો. ઘણી વાર એવું બને કે ઓચિંતાનો એટેક આવે ને માણસ ઢળી પડે. કશી જ તૈયારી ન કરી શકે, ન કોઈ વ્યવસ્થા કરી શકે. મૃત્યુ પછી ઘોર અફરાતફરી મચી જાય. પ્રભુએ મને પૂરો સમય આપ્યો કે લે, હવે કર તૈયારી. તને પૂરેપૂરો સમય આપું છું.” આવું રામભાઈ બોલતા.

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કસોટી વિનાનાં હોતાં જ નથી. સામાન્ય માણસો આવી કસોટીમાં નિષ્ફળ જતાં હોય છે. કેન્સર જેવા રોગમાં તો ઈશ્વરને ભાંડવા માંડતાં હોય છે. “મેં તારું શું બગાડ્યું હતું કે મને જ આ રોગ તેં આપ્યો”—આવી નારાજગી વ્યક્ત કરતાં હોય છે. શ્રી રામભાઈએ પૂરી મદદનગી અને સ્વસ્થતાથી રોગને સ્વીકાર્યો અને સદ્ગુપ્તદેશ દેતાં દેતાં દેહત્યાગ કર્યો. ઘણા લોકો યોગીના લેબલ વિના જ યોગી હોય છે તો કેટલાક મોટાં મોટાં લેબલ લગાવીને પણ યોગી નથી હોતા. નલિનીબહેને બાહોશ મહિલાની માફક બધી જવાબદારી ઊંચકી લીધી. બધાં બાળકોને ભણાવ્યાં ગણાવ્યાં અને ઠેકાણે પાડ્યાં. તે જ વખતે નવા જન્મેલા બાળકને હું હુલામણા નામથી રાજકુમાર કહેતો, તે બહુ જ તોફાની હતો, ઘરમાં કોઈ વસ્તુ સાબૂત રહેવા ન દે. હવે તો તે પણ મોટો પરણવા જેવો થઈ ગયો છે.

આ પ્રવાસમાં હીરાભાઈ અને લલિતાબહેન જેવું ભાવુક દંપતી પણ મળ્યું. કેટલાક સંબંધો, દૂધના ઊભરા જેવા હોય છે. એકદમ ઊભરો આવે ને પછી બેસી જાય. કેટલાક સંબંધો કલકલ કરતી બારમાસી નદી જેવા હોય છે, જે બારે મહિના વધ્યા જ કરતી હોય છે. છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી આ દંપતીનો એકધારો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે. ઘણી વાર મારા ઝભ્ભા, ટોપીઓ વગેરે સીવેલાં કપડાં તે અચૂક મોકલે. મારે ક્યાંક વિદેશયાત્રા કરવા જવું હોય તો ખર્ચાની પણ ચિંતા કરે. આટલાં વર્ષો પછી પણ એવો જ ભાવ જોઈને આનંદ થાય. આ બધાં હવે તો ન્હોલામાંથી બધું સમેટીને અમેરિકા પહોંચી ગયાં છે. અને તેમનાં સંતાનો બધું સંભાળી રહ્યાં છે.

રૂખીબહેન તો હવે સાવ વૃદ્ધ થઈ ગયાં છે. તેમની કાલી કાલી સુરતી ભાષા હજી પણ મને યાદ છે. ઘણી વાર હું તેમની નકલ કરીને લોકોને હસાવું છું. રૂખીબહેને એક વાર ખરા સમયે મન આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધેલો. બન્યું એવું કે મારે યુરોપના પ્રવાસે જવાનું. સાથે આવનારા ત્રણેક ભાઈઓની યોજના એવી કે મુંબઈથી સીધા એથેન્સ જવું અને ત્યાંથી પૂરા યુરોપમાં ફરવું. પણ મારી સામે તો મોટો પ્રશ્ન વિદેશી મુદ્રાનો હતો. ત્યારે ભારત પાસે વિદેશી મુદ્રાની બહુ તાણ હતી. હવાઈ મથક ઉપર માંડ દશેક ડોલર જેવું આપે. તેટલામાં કાંઈ યુરોપની યાત્રા ન થાય. મારી મુશ્કેલી એ કે હું કોઈની પાસે કશું માગું નહિ. એટલે મેં કહ્યું કે પહેલાં લંડન આવીને ત્યાંથી યુરોપની ટૂરમાં જવું. ટિકિટ તો લોકોએ મોકલેલી એટલે હું લંડન તો પહોંચી ગયો. યુરોપની યાત્રા રેલમાં કરવાની હતી એટલે યુરોરેલની પૂરી ટિકિટ અમેરિકાથી શ્રી રાજેન્દ્રકુમારે કઢાવી આપી હતી. પણ માત્ર ટિકિટથી તો યાત્રા ન થાય. બીજા ખર્ચા પણ થતા હોય છે. તેનું શું? જો હું પરિચિત લોકોને વાત કરું તો તો ઢગલો થઈ જાય. પણ એવું કરી શકતો નહિ.

લંડનમાં ધીરુભાઈના ત્યાં જ ઊતર્યો હતો. ચાર દિવસ રોકાઈને પાંચમા દિવસે અમારે સીધા ગ્રીસની રાજધાની એથેન્સનો પ્રવાસ વિમાનમાં કરવાનો હતો, ત્યાંથી રેલ દ્વારા યુરોપ ફરવાનું હતું. ચાર દિવસ સુધી ઘણાં પરિચિતો મળવા આવ્યાં. બધાંએ યાત્રાની ખૂબ શુભેચ્છા પાઠવી અને વિદાય થયાં, મારું મન ચિંતાતુર હતું કારણ કે પ્રશ્ન હતો પ્રવાસ-ખર્ચનો. આના પહેલાં કોસમોસબસ પ્રવાસમાં

ફરેલો પણ અમે ત્રણમાંથી કોઈએ પણ ખાસ પૈસા લીધા ન હતા એટલે તકલીફ પડેલી. આ વખતે પણ આવું જ થશે, એવું લાગ્યા કરતું. હું ઘણા સમય સુધી લક્ષ્મીનો સ્પર્શ કર્યા વિના પગપાળો ભારતમાં રખડેલો છું. પણ આ કંઈ ભારત નથી. યુરોપ છે યુરોપ, અહીં તો ઝાડો-પેશાબ કરવા માટે પણ પૈસા આપવા પડે. ચોથા દિવસની સાંજ થઈ રહી હતી, આવતી કાલે તો અમારે વિદાય થવાનું છે. શું થશે? સાથવાળા માણસો પાસે ડગલે ને પગલે માગ માગ કરવું એ મારા સ્વભાવથી વિપરીત હતું. હશે, જેવી હરિઈચ્છા—એવું માનીને હું હરિસ્મરણ કરતો હતો ત્યાં છેક સાંજે રૂખીબહેન આવ્યાં, અને એક કવર આપતાં હસતાં હસતાં તેમની સુરતી ભાષામાં બોલ્યાં, “લો, આ તમારા હાટુજ વાપરવા માટે છે,” મેં ખોલીને જોયું તો મારે જરૂર હતી તેનાથી બમણા પૈસા તેમાં હતા. મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મારા માટે તો આ પરમેશ્વરે જ મોકલેલા પૈસા હતા. ખૂબ જુસ્સો આવી ગયો.

આ પૈસાનો પહેલો ઉપયોગ મારે એથેન્સના હવાઈ મથક ઉપર કરવો પડ્યો. બન્યું એવું કે સાથેના ભાઈઓ બ્રિટિશ નાગરિક હોવાથી તેમને જુદી બારી ઉપર પ્રવેશ મેળવવાનો હતો, જ્યારે મારી પાસે ભારતીય પાસપોર્ટ હોવાથી મારી લાઈન અને બારી જુદાં હતાં, હજી સુધી ભારતીય પાસપોર્ટની પ્રતિષ્ઠા થતી નથી. પ્રવેશ આપનાર શંકાથી જુએ. જાણે કોઈ પેસી જવા આવ્યો હોય તેવો ભાવ થાય. જોકે વાત પણ ખરી હતી. ઘણા લોકો નોકરીધંધા માટે કાયદેસર કે બિનકાયદેસર આવા દેશોમાં પેસી જતા હોય છે. લાઈનમાં મારી આગળ જે ઊભા હતા તેમને તરત જ વિઝા મળતા ગયા. પણ જેવો મારો વારો આવ્યો કે પાસપોર્ટ જોતાં જ પેલા ભાઈએ મને પૂછ્યું કે “પાસે પૈસા છે?” મને દુઃખદ નવાઈ લાગી કે બીજા કોઈને નહિ અને મને જ કેમ પૂછ્યું? પણ હા, આ પ્રશ્ન મને ન હતો, મારા પાસપોર્ટને—મારા દેશને—હતો, સૌ સૌની ઈજ્જત અલગ અલગ હોય છે. મેં તરત જ ગજવામાં હાથ નાખ્યો અને રૂખીબહેને આપેલા પૈસા ટેબલ ઉપર મૂકી દીધા. તેણે આંખો ફાડીને પૈસા જોયા અને તરત જ વિઝાનો સિક્કો મારી દીધો. હું વિચાર કરું છું કે જો આ પૈસા મારી પાસે ન હોત તો કદાચ મને પ્રવેશ ન મળત. સાથેના ભાઈઓને લઈ આવત અને તે પૈસા બતાવત તો કદાચ ઠેકાણું પડત. પણ તેમાં લાચારી કેટલી બતાવવી પડત! આ બધું યાદ આવે છે ત્યારે હું મનોમન રૂખીબહેનને વંદન કરું છું. તેઓ હવે તો નેવું વર્ષ પણ વટાવી ચૂક્યાં છે અને સ્વજનોના વિયોગમાં થોડાં દુઃખી પણ થઈ રહ્યાં છે.

ન્ડોલાથી મારે લુસાકા જવાનું થયેલું. ત્યાં શ્રી નાથુભાઈ પટેલના ત્યાં ઊતરવાનું થયું હતું. નાથુભાઈનું ઘર ધર્મશાળા જેવું. જે કોઈ ભારતથી ધર્મપુરુષો આવે તે નાથુભાઈના ત્યાં ઊતરે. આખો પરિવાર પૂરા ભાવથી સેવા કરે. બધાં સંસ્કારી અને ઉદાર. તે વખતે તેમના ત્યાં એક પૌત્રરત્ન હતું, તેનું નામ ઋષિ હતું. મારે અને ઋષિને સારો મેળ પડી ગયેલો. હું ઋષિડો... ઋષિડો કહેતો. હવે તે ભણીગણીને કદાચ પરણી પણ ગયો હશે. ઓછી સગવડો હોય, પણ જો લોકોની ભાવના હોય તો દિવસો આનંદમાં પસાર થઈ જતા હોય છે. નાથુભાઈના ત્યાં તો બન્ને વસ્તુઓ હતી. સગવડો અને ભાવના બન્ને હતાં. મંદિરમાં પ્રવચનો થતાં અને દિવસે ચર્ચા થતી. મારો અભિગમ બીજા ધર્મપુરુષો કરતાં અલગ હોવાથી લોકોને નવી દિશા મળતી.

વીરતા પરમો ધર્મ:

ત્યારે લુસાકામાં લૂંટફાટ થવા માંડેલી. ખાસ કરીને પાડોશી દેશ દક્ષિણ રોડેશિયાથી જે સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ ભાગી આવેલા તેમને શ્રી કોન્ડાએ આશરો આપેલો. તે બધા શસ્ત્રધારી હતા અને લૂંટફાટ કરતા. પોલીસતંત્ર શિથિલ થઈ ગયું હતું. અને આપણા ભાઈઓને કમાતાં તો આવડતું પણ રક્ષણ કરતાં આવડતું નહિ. કોઈની પાસે કશું શસ્ત્ર ના મળે. હું શસ્ત્રો રાખવાની સલાહ આપતો. લોકોને નવાઈ લાગતી કે બધા માળા-કંઠી આપે છે ત્યારે તમે શસ્ત્ર રાખવાની વાત કરો છો! ત્યારે પણ હું “વીરતા પરમો ધર્મ:”ની વાતો કરતો.

એક દિવસ એવું બન્યું કે એક શોપિંગ સેન્ટરમાં અમે બધાં ગયેલાં. અંગ્રેજોની પદ્ધતિ હજી પણ પ્રચલિત હતી. મોટું શોપિંગ સેન્ટર અને સામે વિશાળ ચોકમાં કારપાર્કિંગ. એમાં ઘણી કારો પાર્ક કરેલી હતી. એક વૃદ્ધ ગોરો અને તેની વૃદ્ધ પણ સશક્ત પત્ની ઘણુંબધું ખરીદીને બન્ને હાથમાં તે ઊંચકીને કાર પાસે પહોંચ્યાં કે તરત જ એક પિસ્તોલવાળો કાળો જુવાન ધસી આવ્યો અને પેલા ગોરાની છાતીએ અડાડીને બોલ્યો કે ગાડીની ચાવી આપી દે. ગાડી મર્સિડીજ હતી. ચોર-લૂંટારાઓ, મર્સિડીજ ઉપર પહેલી પસંદગી ઉતારતા. જોનારા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. દૂર ઊભા ઊભા ઊંચા શ્વાસે બધા જોઈ રહ્યા. એવામાં પેલા વૃદ્ધ ગોરાએ ઓચિંતાની ઝડપ કરીને પેલા કાળા જુવાનના હાથને પકડીને વાળી દીધો. બરાબર એ જ સમયે તેની વૃદ્ધ પત્ની હાથમાંનો સામાન નીચે ફેંકીને દોડીને આવીને પેલા કાળા જુવાનને જોર

જોરથી લાતો મારવા લાગી. ગોરાએ પિસ્તોલ પડાવી લીધી અને યુવાનને ગબડાવી દીધો. લોકોએ જયજયકાર કરી દીધો. “વીરતા પરમો ધર્મ:” મારું હૃદય નાચી ઊઠ્યું. હું પણ લોકોને આવા જ બનાવવા માગું છું. માનો કે ગોરાએ જે સાહસ કર્યું તેમાં તે સફળ ન રહ્યો હોત અને ઘાયલ થઈ ગયો હોત કે કદાચ મરી ગયો હોત તોપણ શું? કાયરોની માફક નીચું માથું કરીને ચાવી આપી દઈને મુડદાલ જીવન જીવવું તેના કરતાં વીરના મોતે મરવું એ પણ જીવન જ છે— અમર જીવન. લુસાકાથી વિદાય થઈને હું ફરી પાછો દેશ આવી ગયો.

23-12-03

* * *